

LXV. IPAR, KERESKEDELEM, KÖZLEKEDÉS.

I. Ipar. *Czéhek. Szövő- és fonó-, bőr-, agyag-, építő- és faipar. Vas- és fém-ipar. Hangszerkészítés. Vegyészeti és gyógyszerészeti ipar. Élelmzési (főképp malom-) ipar.* — **II. Kereskedelem.** *Török és görög kereskedők. Szabad kereskedés. Pénz és mérték. Vásárok. Az anyagi helyzet 1795-ben. Kereskedelmi társulás. Pénzintézetek* — **III. Közlekedés.** *A Maros és a Körösök. Hajózás. Szárazföldi országutak. Fuvarozás. Posták. Vasutak. Mult és jövő.*

Aradvármegye ipara a XVIII. században majdnem kivétel nélkül csak kézművekre szorítkozott. 1715-ben az egész Aradon 82, 1720-ban már (a határőrököt is odaszámítva) 123, 1749-ben 110, 1753-ban 164, 1757-ben 144, 1759-ben 128, 1761-ben 147 (ebből 81 német, 66 rác), 1765-ben 264, 1766-ban 219 és 1769-ben 277, — éppen száz év múlva pedig 3211 munkással 2184 iparos volt Aradvárosának. Olyan szám, mely azóta nagyban emelkedett. 1783-ban a megyében még egyetlen gyár sem volt, legalább ezt jelentette a vármegye; a miben különben tévedett, mert pl. a sör- és bagaria-gyártásnak már akkor is voltak telepei; de meg 1768—9-ben maga a vármegye még veszedelmesnek is tartotta pl. a szövő- és fonógyárak felállítását.

A mesterek, a kor szokása szerint, *czéhek*be álltak össze. Arad legrégebb két czéhe, a magyar és a német szabóké, 1723. keletkezett. Ez időtől 1873-ig, a czéhek eltörléséig, tehát éppen másfélszázadon át, Aradon 32, Pécskán 1816-tól 5, Szent-Annán 2, Gyorokon és Kisjenőn 1819-től 1—1, Pankotán 1821-től 2, Gyarmatán 1828-tól és Zsigmondházán (az újaradi molnárokkal) 1—1 czéh működött¹⁾. Némelyikbe, pl. 1775. máj. 19. a szentannaiban 17, és 1828. a gyarmataiban 15 különböző mesterséget szorítottak össze. Másol, pl. Borosjenőben és Boros-Sebesen, hol pedig a század elején fazekasok, szücsök és kordoványkészítők elég számosan voltak²⁾, úgy látszik, nem alakultak czéhek. A vármegye mindig fenn tartotta az *árszabáshoz* (limitatiohoz) való jogát, sőt pl. 1744. jan. 13. Békésmegye arra szólította fel Aradot, hogy Zaránddal

¹⁾ Czéhlevelek az orsz. és a nemz. muzeumban. *Szádeczky*, A czéhek történetéből, 68—9., 84., 92., 99., 111., 124. és 131. l. Az aradi czéhek részletes története *Lakatosnál*, II. 165—198. — ²⁾ *P. Nagy*, V. 135.

együtt közös árakat szabjanak a keresk. és iparczikkekre nézve¹⁾. Az első részletesebb limitatio 1743. aug. 19.-ről maradt fenn²⁾, Arad városából pedig 1748. febr. 3.-ról³⁾. Az ekként megszorított czéhek is aggodalmasan ügyeltek érdekeikre s különösen a szentannaiak 1787-ben erősen kikeltek a kontárok ellen, kiknek szerszámaikat azonban a megye okt. 6.-án visszaadatta⁴⁾. A rendek már 1780. júl. 19.-én felszólaltak a szabad ipar érdekében. Kívánták, hogy a kormány szabad árulást engedjen; mert mentül több a kézműves, annál nagyobb a verseny, a mi jobb a közönségre nézve, mintha egy-kettő volna, a ki azután túlságos árakat szabhatna. Aradon különben is nagy a hiány jó kézművesekben s vagyonos kereskedőkben s félni lehet, hogy a meglevőket is elriasztja a várost fennmaradásának bizonytalansága s az épületek emelésének és kijavításának eltiltása, úgy, hogy valóban nem lehet még jobban korlátozni az iparosokat⁵⁾. 1839-ben Arad már híres volt jó iparosairól⁶⁾, a mi azonban még nem volt ok arra, hogy résztvegyenek az 1842. rendezett első országos kiállításban. Annál előnyösebben mutatták be 1873-ban szabaddá lett iparuknak termékeit a magában Arad városában 1890. aug. 2.—okt. 15. rendezett alföldi és délmagyarországi általános kiállításon⁷⁾, mely már 1137 számból (az 1842. évi csak 298-ból) állt s fényesen bebizonyították, hogy egyes dolgokban, pl. a ruházati iparban, melyet száz év előtt maga a megye is semmisnek tartott, behozatalra éppen nincs szüksége Aradnak. A vidéki, országos, sőt világi kiállításokon is mindenütt becsületet vallott az aradi ipar, melynek mai fejlett voltáról azonban a modern viszonyok leírásában lesz szó. Én csupán a fejlődés történetéhez járulok adatokkal.

A *szövő- és fonóipar* általános volt már a múlt században is. Az oláhok maguk készítették fejjerneműiket s a kocsopot vagy *daróczot*, mert — magyarázta a megye 1768-ban — «a nyomorúlt nép megszokta, hogy ruháit maga csinálja». 1771-ben mutatóban fel is küldött a kormányhoz egy ilyen durva posztót s megjegyezte, hogy a módosabbak napszombati fejér és kék karasia, — vagy pedig puchnoi, iglói és szedliczi aba-posztóban járnak s azt, mint a szöveteket egyáltalán, a vásároknak, idegen kereskedőktől veszik. — Egy ilyen megyei posztógyárnak még 1773. sem mertek jövőt jósolni s 1785-ben is megjegyzés nélkül hallgatták a főispánnak azt a figyelmeztetését, hogy sok lévén Aradban a gyapjú, jó volna Aradon posztó- vagy más eféle gyárat állítani. De finomítani még 1839. táján is Temesvárra kellett vinni a borosjenei, silingyiai és kiszindiai kallók posztóját és pokróczát. A *törökgyolcs* gyártására 1783-ban maga a megye is buzdította a népet⁸⁾. 1723-tól Aradon már

1) *Jk.* 1744. 298. — 2) *U.-o.* 1743. 225—230. — 3) Részben kiadta az *Alföld*, 1892. 295. — 4) *Jk.* 1786. 2053. — 5) *U.-o.* 1780. 55. — 6) *Fényes*, IV. 453. — 7) Leírja E. Illés László katalogusa, 8r. 134 lap. — 8) *Jk.* 1768. 21., 1771. 63., 234., 1773. 52., 1774. 237., 1780. 64., 1783. decz. 9. 8., 1785. 369.

külön czéhök volt a német és magyar szabóknak, magyar gombkötőknek, kötélgyártóknak, takácsoknak és g.-kel. szűcsöknek¹⁾. Ez 5 czéhhez később újak is járultak. Így 1765. júl. 29. alakult az aradi g.-kel. szabók és pokróczcsinálók czéhe²⁾, 1769. febr. 23. az aradi öreg gombkötő czéh, melyben fennállása alatt 48 gombkötő remekelt; 1817. július 11. a német szabó s ugyanakkor a magyar (máskép vékony) szabó és szűrszabó, valamint a takács- és a kalapos-czéh; az előbbi kettő még 1723. vésetett pecsétjét használta, mivel csak újjá szervezkedett; 1821. ápr. 13. keletkezett a kötélverők s 1823. márcz. 28. a g.-kel. vékony szabók, paplanosok és szűrszabók egyesült czéhe³⁾. 1816. külön czéhben egyesültek a pécskai magyar és rácz takácsok s 1818. a magyar szabók, szűrszabók és szűcsök. Készítményeik árát már 1748. limitálta Arad városa; így egy katonának való mentét fekete prémmel ólom gombbal, makkosan 6 frton, egy magános német dolmányt, vagy csatlósoknak való libériás, hosszú, 4 rőfös dókát 1 frt 50 kron, egy aba-köpenyeget, mely két végből áll, 40 kron, egy karasia remek dolmányt, szattyánnal bélelve s kétfelől gombházzal 1 frton, egy rázsa-szoknyát 40 kron, egy főrenden levő asszonynak való csipkés vállat 1 frt 50 kron kellett megvarrni. Aradon 1789. még csak 3 női szabó volt s ezek ápr. 1. nyertek engedélyt, hogy a szabóczéhhez csatlakozzanak.

A *selyemiparra* 1769. óta fordítottak gondot. A vármegye, Sollenghi Károly ajánlatára, évi 200 frt fizetéssel Endrődy Mátyást bízta meg a selyemhernyó-tenyésztésre való felügyelettel s a nép megnyerésével és Török Antalt saját költségén küldte Eszékre a kezelés módjának megtanulására; 1772-ben azután az Aradot elhanyagoló Endrődy helyett őt tették felügyelővé. 1780-ban az olasz Carli Ferencznek már évenként 100 forintot biztosítottak, ha évről évre 50 font tiszta selymet állíthat elő; s úgy látszik, a vállalkozás sikerült is, mert 1782-ben Neumann József selyemhernyó-felügyelőnek is $14\frac{1}{8}$ font selymet adtak a termésből osztalékul, pedig az egész termést csak 26 fontra tették, a mit a kormány méltán keveselt. Egyéb iránt jó példával mentek előre a földesurak, kik közül többen szorgalmasan úzték a selyemtenyésztést, melyet a nép is mindjobban megkedvelt. 1783—6. Neumann György, 1785—89. Füleky András és 1789-től Blaskovics József († 1849.), de különösen ez utóbbi, ki 14 könyvet írt a selyemtenyésztésről, mint inspector sokat tett az ügy érdekében⁴⁾. Blaskovics szövőgyárat is állított Szent-Annán s 1792-ben egy abban szőtt 20 m. hosszú és 2 méter széles asztalterítővel lepte meg a rendeket⁵⁾. A szentannai asszonyok évenként 5—10,000 frtot is bevettek

1) *Alföld*, 1892. 295. — 2) *Szádeczky*, Czéhek, 68. — 3) Mindezekről bőven ír *Lakatos*, II. 172—5., 177., 179. és 180—4. Az eredeti szabadalomlevelek jobbadán az orsz. lt.-ban. — 4) *Megyei jk.* 1769. 122., 1770. 13., 93., 1771. 293., 341., 1772. 185., 1780. 35., 1782. 49., nov. 13. 4., szept. 10. 3., 1785. 358., 399., 1153., 1788. 3178., 1789. 3033. — 5) *Alföld*, 1888., 102.

a selyemből s a szentmártoniak is jól pénzelték belőle¹⁾. A szentannai gyár megszűntével 1851 után gr. Hadik Gusztáv Szemlakon állított velenzei mintára berendezett selyemfonót, mely egy olasz felügyelete alatt évenként 20 mázsa saját termésű selymet dolgozott fel. A gróf halála után ez az utolsó telep is megszűnt.

A bőripar üzöi között Aradon 1715-ben csak 1 czipészt, 1 tímárt és 3 szücsöt, 1749. már 6 czipészt, 9 csizmadiát, 2 tímárt, 1 szijgyártót s 6 szücsöt említnek. Aradon 1748-ban czéheik voltak a tímároknak, czizmadiáknak, a német vargáknak, a német s külön a magyar szijgyártóknak, a nyeregyártóknak, a szücsöknek és a magyar süveggyártóknak. Először is, 1725. táján, az aradi *csizmadiák* alapítottak s 1770. és 1815. újraalakították a czéhet, melynek magyar és német tagjai csak 1835. jan. 3. váltak el egymástól²⁾. 1725-ben 6, 1846-ban már 197 mester tartozott a czéhbe³⁾. Szent-Annán 1817., Pécskán 1818., Pankotán a vargákkal 1821.⁴⁾ alakultak újra. Az aradi német *czipész*-czéh 1731. január 8. keletkezett s a század végéig 297 vidéki mestert s 571 tanulóat szabadított fel. 1804-ben Aradmegye 1200 katonáját a czéh ingyen látta el lábbelivel s 1813-ban tagjai önként vállalkoztak az aradi várban levő több ezer fanczia fogoly őrzésére. Méltóan megülték a czéh fennállásának századik évfordulóját, élénk részt vettek a város ügyeiben (Anninger Nándor pl. e század elején 17 éven át volt a város helyettes polgármestere) s meg tudták becsülni saját mestereiket is. Így 1844. ápr. 27.-én Ehrengruber (Árkai) Jakobot, ki 50 évig s 7 hónapig volt csizmadia s most egy pár remek csizma készítésével vált meg mesterségétől, az egész város ünnepelte⁵⁾. A szentannai czizmadiák 1774.⁶⁾ és 1817., a pécskaiak 1818., a pankotai czizmadiák és vargák 1821., az aradi szijgyártók 1817. július 11.-én, a magyar tímárok 1817. márcz. 1.-én, a németek 1819. márcz. 5.-én, a nyeregyártók (a sütőkkel s bábsütőkkel együtt) 1845., a g.-keleti szücsök még 1725., a német szücsök 1770., majd 1817. július 11., a magyar szücsök valamivel utóbb nyertek czéhlevelet⁷⁾. Az első nagyobb bőrgyárat Aradon Winkler Vilmos 1840. táján állította, ez azonban 1873-ban megbukott. E gyár évenként 100,000 mázsa forgalmat csinált. 1748-ban a feketére festett legjobb czipelősnek való tíz darab borjúbőr ára egy kötésben 9 rajnai forint, egy női nagyobb kordovány czizma 1 frt 40 kr., egy pár karmasin czizma (patkó és sarkantyú nélkül) 3 frt 50 kr., egy pár karmasin topánka arany vagy ezüst borítással 1 frt 80 kr., egy pár fejér bőrből való deli czizma 1 frt, egy pár öregebb czizmának fejelése 85 kr., egy pár nagy lovakra való és jó bőrből becsületesen elké-

¹⁾ P. Nagy, Arad, III. 47. Fábíán, II. 91. — ²⁾ Aradvárosi jk. 1835. 415. —

³⁾ Lakatos, II. 190—3. — ⁴⁾ Czéhlevelők a nemz. muzeumban és orsz. lt.-ban. — ⁵⁾ Lakatos, II. 188—190. Aradi Közlöny, 1887. 99. — ⁶⁾ Jk. 1773. 263., 1774. 225. — ⁷⁾ Lakatos, II. 175—6., 178—183.

szített hátulsó franczia hámszj párja istrángokkal, gyeplőkkel és felkötő szárákkal 16 frt, egy szügyelő 40 kr., egy pár kanalas zablyára varrott magyar kantár 85 kr., egy szép hasibőrből hosszan kicsinált kucsma ugyanannyi, róka lábból varrott keztyű 60 kr., férfi-mente $2\frac{1}{2}$ rőf selyemposztóból, lenn róka-mállal, köröskörül rókatorokkal prémezve 23 frt, szolgarendeknek való mente rókaháttal prémezve 5 frt stb.¹⁾

Az agyagipar jelentéktelen volt. 1715. az egész Aradon csupán 1, 1749-ben 6, de 1774. ismét csak 3 fazekas akadt s ezek 1817. júl. 11. alakítottak czéhet. A duudi és drauczi agyagot jobbadán lippai fazekasok dolgozták fel. Tégláégetéssel 1749. egy mester foglalkozott; de az egyes uradalmak is égettek téglákat. Így különösen Zarádon b. Haruckern, majd gr. Fekete, ki 1776-ban a téglá ezrét 5 frtjával égette. 1785. a mező-hegyesi ménésbirtok épületeihez szükséges téglákat Aradon és Kisjenőn gyártották, pedig ezer téglának csupán szállítása 8 frtba került²⁾. Az első keramit-téglagyár Aradban több mint száz év múlva nyílt meg Gurahonczon, az első portland-czementgyár pedig 1890-ben Zöldesen. Az első cserépkályhagyárat Bittner József alapította Aradon. Az 1774. évi összeírásban már kőfaragómesterrel is találkozunk.

Ar építő-ipar lassan fejlett, mert Arad egyetlen városában, Aradon is sokáig még csak az épületeket sem volt szabad kijavítani. Mindamellet a kőművesek száma 1715-től egyről 1774-ig 29-re szaporodott. A kőművesek, ácsok és kőfaragók még 1731. nyert czéhszabadalmukat 1768. nov. 14.³⁾, s 1816. szept. 20. újították meg. Az 1744. aug. 7. kelt rendelet értelmében 45 kr. napszámnál többet nem követelhettek; 1750-ben már csak 9 garas napszámot kaptak, s mivel a kormány még az aradi vár építésénél is csak 45 dénár napszámot akart adni, a mesterek azt kérték, hogy maguk állapíthassák meg a legények napszámát. Még rosszabbak voltak a viszonyok vidéken; pl. Majer Pál szentannai kőműves 1771-ben naponkint csak 27 krt kapott, sőt a kormány június 3. mind az ácsokra, mind a kőművesekre csak ennyiben (télire csupán 25 krtban) állapította meg a napszámot. Ekkor az aradi mesterek valósággal sztrájkoltak, mert 36 kr. napszáma alól nem találtak munkásokat⁴⁾. Az építkezésekről különben már máshol volt szó⁵⁾.

A faipar munkásai közt első sorban állnak az ácsok. Aradon még 1731-ben szervezkedtek s kiváltságaikat 1768. nov. 21.⁶⁾, 1791. aug. 7. és 1818. szept. 4 erősítették meg. Az ácsok más része, mint láttuk, a kőművesekkel s kőfaragókkal állt össze. 1848. előtt híresek voltak a hajó-ácsok; aradi hajógyárunk azonban éppen nem vetekedhetett az újszedivel⁷⁾.

¹⁾ *Alföld*, 1892. 295. — ²⁾ *Jk.* 1776. 34., 1785. 483., 700., 847., 962. — ³⁾ *U.-o.* 1768. 199. és 1769. 41. — ⁴⁾ *U.-o.* 1744. 313., 1750. 50., 1770. 19., 1771. 127., 253., 1776. 238. — ⁵⁾ E könyvben, II. 828. — ⁶⁾ *Jk.* 1768. 34., 1769. 7. *Lakatos* (II. 187.) csak taláalomra ír 1766-ot. — ⁷⁾ *Fényes*, II. 426.

Az asztalosok és a lakatosok 1761. nov. 13.¹⁾ alakítottak czéhet, de külön mesterkönyvet vezettek, s az asztalosok közt 1772—1871-ig 92 bejegyzett mester működött. Szabadalmaikat I. Ferencz 1816. szept. 20. újította meg. A szabad ipar Aradban főkép a bútóripart emelte; 1867 s főkép 1873. után bécsi bútórok helyett Arad és vidéke, sőt Délmagyarország jelentős része is az aradi bútórasztalosok és kárpítosok ízléses munkáit kezdte venni. A vidéken lakó asztalosok Nesztora Csatári János volt, ki az ágyai templom számára 1743—1808. közt dolgozott.

Esztergályos még 1774. is csak egy volt az egész Aradon. Feladatukat tehát jobbadán az asztalosok végezték. 1748-ban egy két személyre való nyoszolyát esztergályban faragott lábakkal és függőnytartó fedél-fákkal 6 frt 50 kron kellett készíteni. Még 1817. is csak a fésűsökkel, rostásokkal és reszelővágókkal tarthattak fenn egy czéhet. *A kerékgyártók* első czéhmestere 1721-ből Katzmayer Sebestyén; Aradon 1715-ben még csak 3, 1774. már 22, de száz év múlva már ismét csupán 6 (az egész megyében 59) kerékgyártó volt. 1769. s 1816. szept. 20.-án czéhlevelök újabb megerősítést nyert. A falusiak közül a madrizestiek vásárookra is jártak kerékgyártó-munkáikkal²⁾. Az aradi *kádárok* czéhe állt már 1719., de csak 9 tagja volt, midőn 1770. decz. 10. a megye meghirdette szabályaik megerősítését, mit 1820. I. Ferencztől is ki kellett eszközölniök. A czéhrendszer megszűntekor Aradon 21, a megyében 64 mester dolgozott s 1770—1855. 64 mester remekelt. E régi iparágat jóformán tönkretette a phyloxera, mert a szőlők elpusztulása következtében a hordóknak kereslete rendkívül megcsappant.

A faanyag előállítás, egészen a legújabb időkg, elég kezdetleges módon történt. Talán mosolyogtak is a rendek, midőn 1782. július 1.-én azt kérdezte tőlük a kormány³⁾, vannak-e a megyében brazíliai fafűrészelő gépek? Derűre-borúra irtották az erdőket, de jóformán csak száz év múlva gondoltak az anyag rendszeres fölhasználására. E célból 1865. táján Iltyó és Tok határában b. Lo-Presti Lajos építtette az első iparvasutat s Tokon hajlított fabútó-, majd furnir- és lemezgyárat alapított, mely azonban pár év múlva már megszűnt. Derekasabban dolgozott a kishalmágyi és csúcsi bútórlemez- és a zimbrói asztalos- és parkettgyár. A marosmenti fakereskedés főhelye Soborsin volt 1877-ig, midőn a másfél millió frt forgalomra menő kereskedést, mely a környék lakosságának évenként mintegy 150,000 frt keresetet biztosított, a vállalkozók Zamba (Hunyadba) tették át. Soborsinban csak egy gőzfűrész képviselte ezen túl a faipart. Nem sokára Borosjenőn keletkezett egy fakiaknázó-társulat s egy fűrészgyár, mely tölgyfadongákat, deszkákat, gerendákat, parkette-

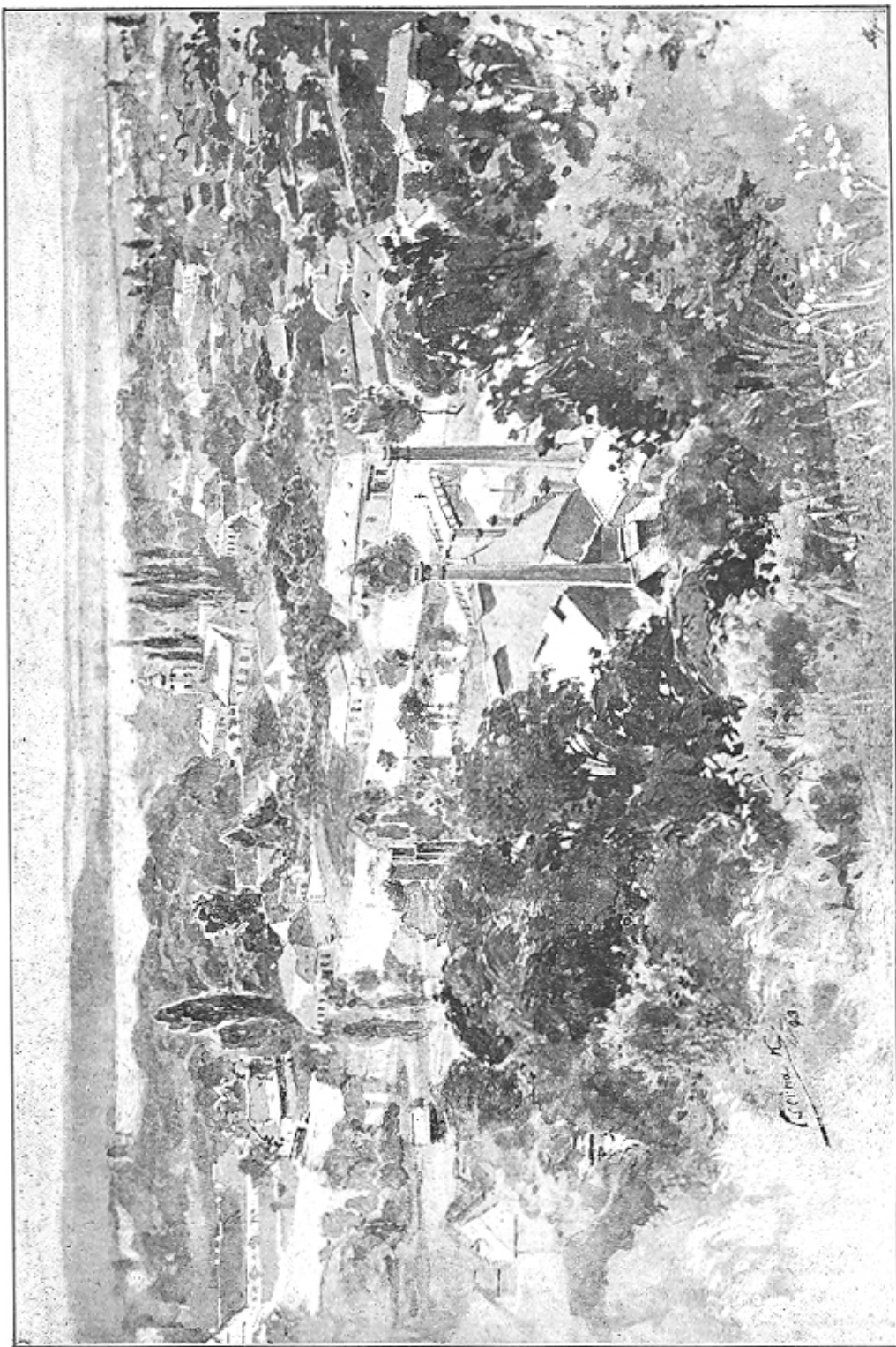
¹⁾ *Aradi It.* Lakatos (II. 170.) szerint 1762. jún. 18. — ²⁾ *Fábián*, II. 188. Czímerökben is kerék és szekercze van. — ³⁾ *HTT.* 4218.

ket, keréktalpakat stb. készített. Aradon 2, Pécskán és Szlatinán egy-egy gőzfűrészgéparat állítottak; s ez utóbbi helyen 1892. aug. 10. nyílt meg egy fadestilálógyár. A faipar előmozdítása végett a Maros- és Fejér-Körös völgyéből most már több iparvasút vezet az erdőségekbe.

A vas- és fémipar kezdetől fogva a legközönségesebb szükségletek ellátására szorítkozott. A vasbányák többé-kevésbé berendezett érczolvasztókkal voltak összekötve. A kohók olvasztó (ú. n. farkas-) kemenczéi kisebb méretűek lévén, csak a sárgaföldes vasköveket dolgozták föl, míg a gazdagabb tartalmú vörös vaskövet és fekete vérkövet (Glaskopf) nagyságuk s nehézkes kezelések miatt félredobták. 6 mázsa vas kiolvasztásához mintegy 5 öl faszén kellett, összesen 2 frt értékben; 1796-ban 15, 1805-ben már 30 kr., utóbb, a mint az erdő ritkult s a fa drágult, még nagyobb volt egy öl faszén ára. A kemenczék szerkezetéről s a megolvadt vas kieresztésének módjáról nincsenek adatok. Egy mázsa kovácsolt vas rendszeren 5 mázsa vaskövből került ki. Évenként 264 napon át dolgoztak. 7—8 órában kivették egyszer a »maczkó«-t (vagy farkast), hogy 1½ mázsa nyers vasat verjenek belőle. Egy-egy kemence évenként 2—400 mázsa vasat olvaszthatott ki¹⁾. A vasgyártás ezen módjának emléke a *Maczkó*, mely a monyászi fürdő előtt a múlt század végén épült²⁾. Egy-egy ilyen telephez az érczolvasztón, vasverőn és széntartó épületen kívül rendszeren néhány munkáslak és istálló járult. A restyirátai első hámort a kecskeméti *Bozóky* építtette, kiről egy dombot Dimbu Bozokilujnak neveztek; az ó-déznai Hajagos tövében s Új-Déznán levő olvasztó-kemenczét, vasverő-házakat s egyéb épületeket 1804. után a Török-testvérek emelték, kik azonban megkímélték a százados vasműveket is. Az ó-déznai hámosok csupa magyar mesterek, a restyirátaiak oláh kovácsok voltak, kiket első gazdájuk, Szarák György tanított be. Jó vasat, aczélt készítettek a zúgóiak is³⁾, kik és a restyirátaiak Török Adalberttel 1800. decz. 1 kötött szerződésök értelmében a déznai uradalom területéről szállították az olvasztókhöz szükséges fát⁴⁾. A zúzókat víz-erő mozgatta.

Az első nagyobb arányú vashámort 1840-ben B.-Sebesen gr. *Königsegg* János építtette, mint ezt az azóta nagyban fejlesztett gyár homlokzatának felírata is mutatja. Az 1854. évi osztrák bányatörvény Aradban is némi lendületet adott a vasiparnak; gróf Waldstein Ernő Boros-Sebesen 1860-ban a hámor és két üdítő mellé egy nagyobb arányú hengerművet is építtetett, mely 1861-ben kezdte meg működését, évenként mintegy 8000 mmázsa hengerezett vasat állítván elő, míg a kovácsműhelyek 60—70 mmázsa különböző szervesat készítettek. Így lett Boros-Sebes a vidék vasiparának középpontja; ott és a restyiráti *magas kemenczé*ben, melyet

1) Oesterr. Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen, 1860. 8. sz. — 2) *Vályi*, II. 632. *Nagy*, V. 150. — 3) *U.-o.* V. 159—162. és *Orodias*, 49. — 4) *NRA*. 1820. 19.

HOROS-SEBES

1849-ben — Arad területén példát adva — gr. Waldstein Keresztély építtetett s a monyászaiban, melyet 1855-ben szintén ő emeltetett, évenként átlag 1.300,000 kilogramm színítendő nyersvasat dolgoztak fel, évenként 40—45,000 frt értékben. Együttvéve évenként mintegy $4\frac{1}{2}$ millió kilogramm volt a termelt s értékesített vas mennyisége¹⁾. 1891-től fogva az új birtokos, gr. Wenckheim Frigyes méginkább növelte a modern berendezéseket s Boros-Sebes ma már valóban élénk iparú kis város. — Gróf Waldstein jó példáját mások is követték; így Felső-Restvirátában Rosthorn József, Zimbrón pedig Bogdánovics Sándor rakatott magas kemenczéket. A régi módi farkaskemenczékben 1 mázsa rúdvas előállításához háromnnyi (120) köbláb szén és háromnnyi (tíz) mázsa vaskő kellett; a sebesi vasgyár akkor átlag ezer, azután 25—30 mázsa rúdvasat is készített és megmaradt az az 50°/_o vas, mit azelőtt a kiersztett salak foglalt magában²⁾.

E vasgyárak csak újabban foglalkoznak szerszámok készítésével; 1849. még kénytelenek voltak kijelenteni, hogy »a hon védelmére kívántató kaszákat« el nem készíthetik, mert ehhez egészen más berendezésű gyárak szükségese³⁾. Magában Arad városában ekkor számos *fegyverkovács* működött, kik 1848-ban a puskákat 15 forintjával készítették a város számára; Felgenhauer fegyverkovácsot, ki drágábban akart dolgozni, a város rendőri felügyelet alá helyezte, segédeit pedig szétosztotta a többi mester közt. Most már ez az iparág is nagyon hanyatlott. Ellenben 1892. ben egész külön városrész keletkezésére adott alkalmat az aradi *waggon-gyár s vasöntő* alapítása. A *gazdasági eszközök* készítésére gr. Zselénszky adott jó példát, ki a hatvanas években ötvenesi gépgyárában Benkő-féle magtakarókat gyárttatott s a Vidacs-ekék kormánylemezt is más rendszer szerént állíttatta elő. Egyes szerszámokat Aradon is készítettek ugyan, általában véve azonban behozatalra szorúltak. 1782. a vármegye azzal dicsérte meg a maga cigányait, hogy kovácsmesterségökkel sok hasznot hajtanak a műveletlen oláh nép falvaiban⁴⁾. Az aradi *kovács-czéh* szabadalomlevelét még III. Károly adta ki, 1725-ben. A kovácsok mestersege annál fontosabb volt, mert jártasoknak kellett lenniök a lovak gyógyításában és vasalásában is⁵⁾. Még régibb a *lakatosok* czéhe, mely már 1720. előtt is fennállott. 1774-ben 8 kovács és 6 lakatos élt ugyan Aradon, de ezek nem egymással, hanem amazok a kerékgyártókkal, emezek pedig az asztalosokkal alkottak közös czéhet⁶⁾ s 1840-ben a puska-művesek, fegyverkészítők, sárgaréz-művesek, sarkantyúsok, késesek, reszelővágók, bálldogosok és cízöntők szintén külön szövetkeztek⁷⁾, míg a reszelővágók azelőtt a fésűsökkel, rostásokkal és esztergályosokkal voltak együtt⁸⁾.

¹⁾ A borossebesi urad. lt.-ból. Jahn Vilmos szíves adatai. — ²⁾ Oest. Zeitschr. für Berg- und Hüttenwesen, 1860. 8. sz. *Kéry* a M. Akad. Értesítőben 1859. 37—49. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1849. 25. — ⁴⁾ *U.-o.* 1782. 42. — ⁵⁾ *HTT.* 1828. 27,770. sz. — ⁶⁾ *Lakatos*, II. 170—2. — ⁷⁾ *Szádeczky*, Czéhek, 69. — ⁸⁾ *Lakatos*, II. 172.

A *rézművesek* (Kalacsia Janka és Miklós) már 1743. folyamodtak a temesvári kamarai igazgatósághoz, hogy megvédje őket a bánsági rézművesek versenye ellen¹⁾. 1774-ben 3 rézműves és 1 sárgaréz-műves (Diles József) élt Aradon. A szeszipar virágkorában az ő dolguk is jobban ment; rontotta keresetüket az olcsóbb vasbádog-edények elterjedése is. Hönig Frigyes a negyvenes években alapította aradi *harangöntő* műhelyét s 1849-ben Temes-Szent-Andráson ő állt az ágyúöntőtelep élén²⁾. 1853. nov. 14. Csajághy csanádi püspök Aradban is Höniget ajánlta harangöntésre és gyártmányai azóta mindenütt elterjedtek. Az aradi első ércöntő-műhely 1875. megszűnt. Az *arany-* és *ezüstművesek* jobbadán beérték a máshonnan hozott tárgyak javításával. Aradon 1749-ben 3, 1774-ben csak 1, száz év múlva pedig 15 (azonkívül a megyében 1) volt.

A *hangszerkészítés* terén különösen *Dangl Antal* (szül. 1810., † Aradon, 1892. szept. 13.) tűnt ki, a ki Magyarország legjelesebb orgonagyárát alapította. Országos hírt különösen fia, János (szül. 1842.) szerzett, ki 1886-ban szabadalmat nyert orgona-kúpszélszekrényekre. 1887. cs. és kir. udv. orgona-építő címet kapott. Ő készítette a m. kir. operaház és a zeneakadémia, a budapesti Mátyás-templom s a gödöllői templom orgonáit. Liszt Ferencz maga is nagy előismeréssel nyilatkozott alkotásairól³⁾.

Az első *órás*⁴⁾, ki Aradon letelepedett, *Englisch Antal* 1771-ben, ki a városháza óráját is készítette; de, hogy jobban megélhessen, egyúttal vendéglős volt a várbeli Három-királyban⁵⁾. Hasonló helyzetbe jutott *Kernler Lőrincz*, ki pár évvel azelőtt telepedett le Szent-Annán, s mellékkeresetképen 1769-ben jelvényeket készített a pandúrok számára⁶⁾. Aradon most is több régi óra van *Pacher Jakabtól*, ki Bécsújhelyből 1787. telepedett át Aradra⁷⁾. Mint működvelő órás különösen *Kövér Gábor* († 1888.) szerzett nevet; tőle való az aradi minoriták tornyán s az iparosházon levő órának tervezete.

A *könyv-* és *könyvnyomatás* aránylag új, csak 1821. keletkezett iparág. Erről s a könyvkötésről bővebben volt szó az irodalom rovatában⁸⁾. Az első *daguerreotyp-* (fénykép-) üzletet Aradon 1842. nyitotta meg a pesti *Torsch Ferencz*⁹⁾. A fényképezés Aradon most már a fejlettség magas fokán áll; a hivatásszerű photographusok számos kitüntetésben részesültek s az amateur-fényképészek műveiből e könyv is többet mutatott be.

A *vegyészeti* és *gyógyszerészeti* ipart önállóan nem űzték és csak egyes szerek előállításával foglalkoztak. A legfigyelemreméltóbb első ilyen-mű kísérlet a metzi születésű *Simon Miklós* aradmegyei jobbágyé, ki

1) *Jk.* 1743. 178. — 2) Az erre vonatkozó 13 oklevél az aradi lyceum régiséggyűjteményében. — 3) *Ábrányi Kornél* a *Pallas* Lexikonában, V. 8. — 4) 1745-ben *Csernovics Mihály* hagyatékában egy nagy arany ütőórát említnek. Ez Aradban a zsebórának első említése. *Orczy-könyvtár*, A. 69. — 5) *Stadt-Rechnung*, 1771. és *Lakatos*, I. 93. — 6) *Jk.* 1769. 208. — 7) *U.-o.* 1787. 2246. Egy ezüst órája pl. az aradi lyceum régiségei közt. — 8) *E* könyvben, II. 792—3. l. — 9) *Aradi Közlöny*, 1887. 99.

Osztermayer festővel 1787. *szappanszeszt* kezdett gyártani, miért a kormány feleletre vonta. A megyei orvos azonban kijelentette, hogy a nyomtatványokban is hirdetett szappanolaj és szappankenőcs nem tartalmaz egészségrontó dolgokat s hirdetésének megengedését maga is kérte¹⁾. Úgy látszik, ez a szesz épp oly hamar kiment a divatból, mint Schwellengraber Gyulának 1845. óta az eau de Cologne módjára gyártott aradi vize. A *gyógyszerészetet*, mint üzletet, Aradvárosában Peer Ernő Konrád kezdte gyakorolni, ki a nagy pestis idejében (1738—9.) a vármegyének hitelben is sok gyógyszert szállított, de még 1746. sem kapta meg a pénzét²⁾. 1748. febr. 3. Langer Miksa Ferdinádöt választották megyei gyógyszerészszé, kinek gyógyszereit Forner János megyei orvos azonnal megvizsgálta³⁾. Ő volt Aradon s a megyében az első polgári gyógyszerész. Mikor 1759-ben meghalt, gyógyszerétára 6100 frton kelt el⁴⁾. Utódának nevét nem ösmerem, sem azt, hol volt az a vidéki gyógyszerész, melyről a megye 1769—72. emlékezik, mely azonban 1784. már megszűnt⁵⁾. A megyei orvosok a vidéken tarthattak ugyan kézi gyógyszerészt, mint pl. Foltin Soborsinban; mikor azonban ezt a kormány 1787. febr. 20. eltiltotta⁶⁾, a megye is feleletre vonta Klukovics aradi sebészt, hogyan mer akkor nyitott borbélyműhelyében gyógyszereket árulni? ⁷⁾ A Langer és utóda gyógyszerész 1772. Miller Ferencz, 1776. pedig Poschart János gyulai gyógyszerész vásárolta meg, holott a győri Taschl János is vágott rá. Poschart csak utólag, 1776. szept. 7.-én tette le a gyógyszerészeti vizsgálatot s 65 éves korában, 1803. halt meg⁸⁾. A második gyógyszerész megnyitására 1795. folyamodott Constans Antal⁹⁾; a harmadik gyógyszerész a várban már fél-század óta állt. Az alkotmány visszaállítása (1867.) után Aradon már 8, s a megyében 20 gyógyszerész működött, kik közül Rozsnyay Mátyás aradi gyógyszerész 1869—89-ig 7 millió chinin-czukorkát, Kiss István borsos menta-czukorkákat, a pankotai, eleki és kurticsi gyógyszerész pedig tapasztokat stb. készített nagyban való eladásra.

A *borbélyoknak* önálló czéhök volt Aradon, mi a katonaság nagy száma mellett természetes; de 1774. mégis csak hárman voltak. A *szappanosok* közül négy mester 1741. márcz. 24. kérte czéhök megerősítését, mit meg is nyertek ugyan, mivel azonban Aradon már volt czéhök a *viasz-gyertyamártóknak*, nekik megtiltották a viaszgyertyák árulását; 1748. mindamellert már ők is árultak gyertyát és viaszt. Czéhlevelöket 1769-ben újították meg¹⁰⁾.

¹⁾ *HTT.* 1787. szept. 4. 31,607. *Źk.* 1787. 2007., 2063., 2085., 2189., 2936. — ²⁾ *Źk.* 1746. 26., 1747. 14. — ³⁾ *U.-o.* 1748. 60., 130., 190., 285. Az Alföld egy cikke (1886. 208.) 1813-ra teszi Arad legrégebbi gyógyszerészének fölláhtása évét. — ⁴⁾ *Stadt-Rechnung*, 1759. — ⁵⁾ *Źk.* 1769. 15., 104., 1772. 310., 327., 1774. 88., 1784. 373. — ⁶⁾ *HTT.* 1787. 8833. — ⁷⁾ *Źk.* 1787. 1840. — ⁸⁾ *U.-o.* 1776. 26., 49., 65., 85., 248. *Békism. tört. évk.* X. 48. — ⁹⁾ *HTT.* 1795. ápr. 21., 8229. — ¹⁰⁾ *Źk.* 1741. 22—25. l. (a czéhlevel teljes szövege) és 49—52., 1. 48. 184., 1769. 67. és 1770. 73.

A sört Aradon 1700-ban a várparancsnok mérette s talán készítette is. A serfőzés nagyobb arányokban a városban 1743. s a várban 1781. kezdődött¹⁾. Az iparnak ez ágával már a város történetében foglalkoznom kellett²⁾. A vidék első nagyobb sörgyárát még a szerb határőrök alapították Simándon³⁾; a mint ez 1805. táján megszűnt, a kincstár állított egyet Kisjenőn s utóbb a Dietrich-család Pankotán.

A *pálinkafőzés* általános volt a kisüst korában. Pl. Edelspacher-Simándon 1835. táján 70 pálinkafőző-ház volt; a hegyi falvakhoz nagy szilvaskertek tartoztak s több helyütt maga a földesúr építtetett szeszfőzőket; így Konopon egymagában évenként 200 akó silvoriumot készítettek. A kisjenei régi rendszerű szeszgyárát 1837. alakította át az uradalom gőzerőre s naponként 200 fok szeszt és 100 akó moslékot termelt benne 1841-ig, midőn a termelést, czélszerű újítással, megháromszorozta⁴⁾. Az aradiak azonban már 1770. elvesztették a pálinkafőzés jogát, mert a kincstár bérbeadta az italmérést⁵⁾. 1867. után Arad szeszgyártása oly rohamosan emelkedett, hogy a 4 nagyobb és 2 kisebb szeszgyár munkaképessége és forgalma felülmúlta az osztrák-magyar monarchia minden más vidékének szesziparát s a Neumann testvérek itt alapították a monarchia legnagyobb és legmodernebb berendezésű szeszgyárát. Nagyobb szeszgyárak működtek Pécskán, Mikalakán s Ötvenesen is; a mezőgazdasági szeszgyárak jobbadán megszűntek. Ezekről azonban, mint teljesen modern alkotásokról, a monographia közgazdasági része szól.

Szóda-gyárát Thuróczy Taddé kamarai ispán, Egyed Gábor, Hrabovszky Béla béli tisztartó és Lupes számtartó már 1806. állított Boros-Sebesen. A gyár igazgatója, Székely Mihály ellen azonban az ausztriai keresk. törvényszék a követelés fejében 71,000 frt erejéig már a következő évben végrehajtást rendelt el. 1808. októberében az igazgató megjelent ugyan Nagyváradon, hogy számoljon sáfárkodásáról; a gyárról azonban nincs többé szó s így a kísérlet, úgy látszik, meghiúsult⁶⁾. 1880. Aradon 3 szikvízgyár működött. Az *ecsetfőzést* Kisjenőn 1837. óta, s a *liqueur-* és *cognacgyártást* csak újabban üzik.

Keményítőt Aradon több gyár készített. Az első aradi gőz-keményítőgyár 200,000 frt alaptőkével 1869. szept. 3. keletkezett, de csakhamar megbukott. Az első *gyufagyár* 1848. táján épült s mintegy 30 évig működött. Az aradi *gázgyár*at 1868. rendezték be s Aradot azóta gázzal világítják. A bányászatnál használt robbantó anyagok készítésére Aradon *haloxylin*-gyárát alapítottak. A *hamuzsír-főzést* a megyében először Nikolics Kiró 1825. táján kezdte el Maros-Szlatinán⁷⁾. 1851-ben Pernyesten egy ilyen gyár évenként 3—400 mázsa hamuzsírt készített s mázsáját

¹⁾ *Orsz. It. Protoc. gen. copularum*, 167. — ²⁾ E könyvben, II. 391. s köv. I. —

³⁾ Romjai a Török-kúria előtt, a templomromoktól éjszakra. — ⁴⁾ *Jószágism.* 205—6. —

⁵⁾ *Jk.* 1770. 66. — ⁶⁾ *P. Nagy* naplója, 257., 652. — ⁷⁾ *Fábián*, II. 65.

14—15 frtjával adták¹⁾. *Kocsikenőcsöt* Aradon 3 gyár készített. A *műtrágyagyártás* szintén csak a legújabb időkben kezdődött. Ellenben régi iparág Aradon a *dohánygyártás*, melylyel már 1786. többen foglalkoztak²⁾. Ez a monopolum behozatalával megszűnt s új dohánygyár fölállítását 1873-ban hiában kérte a keresk. és iparkamara.

Az *élelmezési ipar* ebben a korszakban is országos hírvű volt. Az italok gyártásáról már szoltam. Még fontosabb a *malomipar*, ha voltaképp elég lassan indult is fejlődésnek. A hajómalmok felállítását a Maroson már a karloviczi béke (1699.) akkép szabályozta, hogy azok a hajózást ne gátolják. Aradon 1714-ben még csak egy vízimalom volt, mely 150 frtot jövedelmezett; 1720-ban ez már 200 frt, 3 másik pedig együttvéve is csak 150 frt hasznot hajtott. 1771-ben a vízimalmok száma 26-ra, a szárazmalmoké háromra s egy vízimalom évi jövedelme 800 frtra emelkedett. Radnán 1773-ban 8 vízimalom volt a Maroson. Aradon a molnárok száma 1714-től 1772-ig 4-ről 17-re emelkedett; egy molnár 2 vagy több malmot is kezelhetett. Ezek a mesterek 1770. jún. 15. kapták ki czéhlevelöket, melyet a megye decz. 10. kihirdetvén, decz. 26. a czéh megalakúlt. 99 mestert vett föl 1816-ig s 1818. május 8. nyert második kiváltságos levele alapján 88-at 1871-ig³⁾. 1873-ban ipartársulattá alakult át. A Körösök vidékén szintén vízimalmokat használtak. Mindenütt az ú. n. gátrendszer divatozott, a mi a megyét is sokszor beavatkozásra kényszerítette. 1751. pl. Arad- és Biharmegyéék közösen vizsgáltatták meg a veszedelmes nagyzeréndi malomgátakat s azokat 1755. le is rontatták. Ezek a malomgátak árvizek idején évenként sok ezer hektár kaszálót, szántóföldet, mezőt és erdőt rontottak el; ha leapadt is a víz, az iszapos fűvön legelő marhák vagy ettől, vagy a tócsák rossz kipárolgásaitól kaptak mételet; az ártereket, melyeket néha egyesegyedül a malomgátak tettek oly szélesekké, alig győzte híddal a vármegye. Magán a folyón sem volt szabad a közlekedés. A hajókat csak életveszéllyel ereszthették el a malmok mellett és, kivált kisebb vizeken, csaknem egészen megakadt az ölfausztatás, tutajozás és a gabonáhajók vontatása. Ezeken a bajokon *Sebesi* István aradi építómester segített, ki a Fejér-Körösöböl kiszakadó Tasnyik vizén 1778-ban Zarádon négy szárnyas-malmot épített, darabját 40 forinton. Az ő új malmai kevesebb helyet foglaltak el s nagyobb munkát végeztek, 24 óra alatt 15—20 hektoliter búzát örölhettek, sőt többet is, ha jó volt a víz, ügyes a molnár. Máshol talán völghajót alkalmazott, de itt, a kis Tasnyikon azzal is beérte, hogy »kevesebb költséggel és fáradsággal oly mesterséges gerendély-véglábat csináljon, melynek alkalmas voltával, ékekkal a vízikerekeket, szinte úgy a víznek mivolta és a malomhajó után, alább vagy feljebb minden hátramaradás

¹⁾ *Pesti Napló*, 1851. 516. — ²⁾ *Korabinsky*, 15. *Magda*, 481. — ³⁾ *Jk.* 1770. 112., 318. *Lakatos*, II. 195—6.

nélkül hordozni s alkalmaztatni lehet. Hogyha pedig a víznek lassúsága miatt vízikereke lassabban forogna, vagy a gátak miatt feltolúlt vizeknek ereje hátrálná, akkoron víziszárnyait kieresztvén, a kétfelé ható víznek erejét is a vízikereknek segítségére vetni és fordítani lehet¹⁾. Télen, hogy jég, fagy ne ártson az ács munkának, a hajókat helyükön hagyták ugyan, de kerekeit a víz fölé emelték, a mit két ember aránylag rövid idő alatt és csekély fáradsággal megtehetett, mint ez be is bizonyította egy 1780. február 13.-án nagyobb közönség jelenlétében tett kísérlet. — Biharvármegye szomszédos községei az elsők közé tartoztak, melyek Sebesi találmányát értékesíteni törekedtek; Gaszner Theophil bihari mérnök 1780. június 5. több aradmegyei úrral együtt megjelenvén Zarádon, teljes előismeréssel adózott az új rendszer és megalkotója iránt. A malomgátak lerontását, illetőleg a malmok helyesebb fölállítását már 1781. márcz. 28. elrendelte a megye s ezt 1781. aug. 5. is ismételte. Ekkor különben az egész megyében mind összevéve is csak 102 malom volt²⁾. Sebesi találmánya teremtette meg az aradi lángliszt világhírét. Ez egyszerű ember a század nagy mechanikusainak annyi fényes neve közt elenyészhetik ugyan, emlékezetét azonban Aradmegye ipartörténetében mindig tisztelettel kell említeni!³⁾

Sebesi rendszere a Maroson is divatba jött. Ott minden községnek volt 7—10 vízimalma; legtöbbször, t. i. 21, Szabadhelynek, mivel itt legkedvezőbb a víz folyása s azért a nép távolabb eső helyekről is idejött öröltetni; Csicsérnek 1837-ben még czímerébe is malomkereket rajzoltak. Az alföldi folyók s erek s a hegyi patakok vízimalmi is jóval nagyobb számmal voltak ez időben. A Sebesi rendszerében örölt aradi lángliszttel a harminczas években már az egész országban és Ausztriában nyereséges kereskedést folytattak. E liszt jósága különben nemcsak a molnárak ügyességétől, hanem az őrlésre alkalmazott víz sebességétől és a gabona minőségétől is függött.

A malomipar második reformátora Aradban *Beszédes* József mérnök, ki 1833—40. közt készítette el a Nádor-csatornát, mely azután 16 műmalmon készítette a híres lánglisztet. Korszakalkotó művéről már szóltam⁴⁾. Maig is fennáll ez a malom-társulat s 6—6 kőre jár a csatornán a butyinyi, pankotai s nadabi, 4—4-re a rovinai, mokrai, fazekas-varsándi, székudivari, siklói és péli s 2—2-re a berzai, álgysti és a monyorói malom.

Az első *gőzmalom* Aradon a Traytleré volt, kitől azt 1868. az első aradi gőzmalom- és fűrészgép-részvénytársulat vette át. A nagyszerűen átalakított s 34 kővel dolgozó malom 1875-ig maradt a társulat tulajdona; ekkor az Aradon 1869. alapított Széchenyi-műmalom-társulat vette át, mely

¹⁾ *Magyar Hirmondó*, 1780. 99. l. — ²⁾ *Jk.* 1781. 48. és 1782. 111., 1783. 251. — ³⁾ *Márki*, Sebesi István. Alföld, 1880. 26. — ⁴⁾ E könyvben, II. 356—7.

ekkor már 4 malmon évenként mintegy 4 millió kgr. búzát őrölt. A Neumann-testvérek ezekkel egyidőben alapítottak egy 10 kőre járó gőzmalmot. A vidék első nagyobb gőzmalját a hatvanasévek végén Bhear Frigyes állította föl Pécskán s ezt a vidéken 1878-ig 8 gőzmalom berendezése követte. A vízi, száraz- és szélmalmok velök többé nem versenyezhetnek.

A *pékek* már 1743. febr. 18. engedelmet kértek, hogy — kevesen lévén — mint «negyed» csatlakozhassanak az 1731. alakúlt szegedi sütő-czéhhez. Aradvármegye azonban ezt 1743. márcz. 15. megtagadta, mivel az 1729: X. t.-cz. is tiltja az eféle fiók-, vagy negyed-czéhek alkotását s mindenkinek szabadon engedett kenyeret és süteményt készíteni s árúlni, már csak azért is, hogy a nép olcsóbban jusson élelemhez. Hiában szólalt föl Szeged városa jún. 9. az aradi fiók érdekében s decz. 10. az aradi sütők is hiában újították meg kérésöket; a vármegye nem engedett¹⁾. Több mint száz esztendőbe került, míg 1845. júl. 3. V. Ferdinánd kiadta a sütők és a mézeskalácsosok cséhszabadalmát, elég sajtáságosan a nyereggyártókkal csapván őket össze²⁾. De időközben is vigyázott a megye a pékekre. 1787. aug. 24. pl. elzáratással fenyegette azt a péket, a ki nem süt elég nagy zsemlyét. Másrészt azonban maga is velök süttette a megyei rabok számára való kenyéryanagot s pl. 1790. első két hónapjában 9893 kenyéradagért 659 frt 32 krt fizetett ki Waldbrüner János aradi péknek³⁾. Utóbb Arad piaczn a pécskai kenyereket keresték leginkább.

A *mészárszékek* Aradon 1700-ban még a katonaság kezében voltak, a kir. biztosság azonban már ekkor sürgette, hogy húst csak a polgárok mérjenek⁴⁾. III. Károly 1721. táján valóban ki is adta az aradi mészárosok czéhszabadalmát, melyre hivatkozva, az aradi mészárosok 1741. már a megyéhez folyamodtak Salbek lippai sópénztárnok ellen, ki Aradon saját házában nyitott mészárszéket. A megye különben 1741. június 15. készítette számukra az első árszabást⁵⁾, egyebek közt 2 kr-ban állapítván meg egy font marhahús árát. Ehhez nem-igen alkalmazkodtak a mészárosok; a vármegye azonban, csekély eltéréssel, még ötven év múlva sem engedte drágábban árúlni a húst, a kincstári jószágigazgató pedig 1775. máj. 14. határozottan eltiltotta az aradi zsidókat a mészárszéknitástól⁶⁾. 1769-től 1776-ig húzódtott, míg az aradi mészárosok (kiknek száma 3—4 közt ingadozott) megnyerhették szabadalmaik megújítását⁷⁾, melyet V. Ferdinánd 1845. decz. 14. ismét kiadott⁸⁾.

A *vendéglők* újabban emelkedtek. 1715-ben Arad összes csárdái, a mészárszékekkel együtt, csak 100 frtot hajtottak. 1749-ben 6, 1774-ben már 19 fogadós volt Aradon. 1765. óta a nagyobb kaszárnyában a várpa-

¹⁾ *Űk.* 1743. 156—7., 179., 278—9. — ²⁾ *Lakatos*, II. 178. — ³⁾ *Űk.* 1787. 1695., 1790. máj. 27. 68. — ⁴⁾ *Hazánk*, II. 150. — ⁵⁾ *Űk.* 1741. 30., 53—6. — ⁶⁾ *Aradi lt.* — ⁷⁾ *Űk.* 1769. 83., 1776. 257. — ⁸⁾ *Lakatos*, II. 177.

ranesnek is kocsmát nyitott, s ezt a jogot határozottan fenntartotta magának az új várban. Magában a városban 3 vendéglő állt s ezek közül a Három király volt a legkeresettebb. E század elején szívesen látogatták a Rokokó-sziget vendéglőjét, hol Ritt Pál bandával, verklivel, harangjátékkal mulattatta vendégeit, kik jól ehettek, ihattak, kuglizhattak, kártyázhattak, sőt fürödhetek is. Az Arany Oroszlánt 1844. jan. 1.-én, a Fejér-Keresztet 1847-ben nyitották meg. Ez volt Arad első modern szállodája. Még gyöngébben állt a vidék. A sváb falvakban aránylag tűrhető vendégfogadók voltak s magyar és oláh falvakban is épültek urasági jobb kocszmák. Ilmann Mihály borosjenei korcsmáros 1814. febr. 14. adta az első nyilvános bált, míg azelőtt csak magánházaknál, vagy majálisokon, szüreteken találkozott a táncolni szerető úrinép.

Aradnak 1890-ben már 15 szállodája volt 171 szobával, azonkívül 10 nagyobb kávéháza és, a kisebbeket nem számítva, 3 czukrászdája.

Arad iparának emelkedése évről-évre mindjobban megtölti a szállodákat utazó kereskedőkkel.

II. Kereskedelem.

A *kereskedelem* Aradban a XVIII. században is elég fejlettnak mondható s főkép a megye terményeinek értékesítésével foglalkozott. Már 1700. olyan élénk volt Arad városa s a szomszédos temesi basaság kereskedői közt a forgalom, hogy külön kellett intézkedni a polgárok s a törökök közt való bíraskodásról, mit egyelőre a katonai törvényszéknek tartottak fenn¹⁾. II. Rákóczi Ferencz 1708-ban tiltotta ugyan, hogy a török hatóság alá tartozó török, görög, örmény, zsidó és más kereskedők a nándorfejérvári vagy a temesvári basa útlevele nélkül az országba lépjenek s az ellenszegülőket árúik elvételével fenyegette²⁾; neki azonban ezen a vidéken, kivált Arad sikertelen ostroma után, nagyon kevés volt a befolyása; sőt 1709-ben saját kuruczai is török kereskedőknek adták el azokat a marhákat, a miket az Arad alól levágott szerbektől elhajtottak³⁾. Maguk a szerb határőrök folyvást élénken kereskedtek a törökökkel, kiknek kereskedői még Temesvár eleste után is fölkeresték őket marháért, gabonáért, mézért s viaszért. Azóta pedig, hogy 1702-ben *Schosalem* János megnyitotta Aradon az első boltot, folyton emelkedett a kereskedők száma. 1714-ben 13, 1720-ban 15, 1753-ban 48, 1757-ben 28, 1759-ben 24, 1761-ben 34, 1765-ben 63, 1766-ban 51, 1769-ben 53⁴⁾ és száz év múlva 686 önálló kereskedő élt Aradon s 527 a megyében.

A számok nagy ingadozása az első időkben onnan lehet, hogy a bekeblezett kereskedők mellett időnkint a be nem keblezettek is össze-

¹⁾ *Hazánk*, II. 150. — ²⁾ *NRA.* 1585. 43. — ³⁾ *Századok*, 1868., 711. — ⁴⁾ *Stadt-Rechnung*, 1753—79. és *Lakatos*, II. 185.

írták. Az aradi rácز kereskedők, kik már III. Károly idejében 1735-ben külön czéhbe állottak össze¹⁾, 1744. a királyné rendeletére hivatkozva, nyíltan kérték a megyét, védelmezze meg őket a görög kalmárok ellen, kik török alattvalók s a közterheket nem viselik, s akadályozza meg szabadon való kereskedésüket. Ez annál érdekesebb kérés volt, mert Zarándmegye görög kupeczei és kalmárai éppen akkor kértek engedelmet, hogy egész Zarándmegyében kereskedjenek, az azonban — a megyerendezés küszöbén — egyenesen Aradhoz útasította őket. Aradmegye, mely pár nappal előbb intézkedett, hogy kiszabadítsák azokat a kuvini görög kereskedőket, kiket vetélytársaik kalodába tettek, szept. 26. csakugyan elősmerte, hogy a görögök, kivált az ottomán porta alattvalói, a hazai kereskedők rovására sok visszaélést követnek el s hogy 3, sőt 7 kr ráfizetéssel is összevásárolják s Törökországba viszik ki a magyar aranypénzeket s ezüst tallérokat. Úgy intézkedett tehát, hogy a területén lakó, meg nem telepedett görög kereskedőktől, kik feleségeiket s gyermekeiket Törökországban tartják s mégis ez országból pénzelnék és a hazafiak rovására ügyekeznek meggazdagodni, török árúczikkeiken s egyéb holmijokon kívül az 1741: XXIX. törvényczikk s a királyné rendelete értelmében esetleg barmaikat is el kell kobozni, ha Aradon, vagy a megyében máshol árulgatni mernének. Ha ellenben az országból házasodnak, vagy mint bekeblezettek vesznek részt az ország közterheiben, akkor ők is szabadon kereskedhessenek²⁾. S midőn a helytartótanács szept. 30. ezt a határozatot megsemmisítette, a megye okt. 29. még bővebben kifejtette a maga felfogását, s 1745. jan. 26. ismét visszaútasította azokat a külföldi kereskedőket, kik szabad kereskedésök megengedését s a bekeblezett rácз kereskedők üldözéseivel szemben védelmét kérték. Csak egy Lázár nevű görög kereskedőnek engedte meg a kereskedést, mert nőtlen ugyan, de az országból akar házasodni, s hajlandó ezer forintot letenni annak biztosítására, hogy itt is telepszik le³⁾.

A megye szigorú föllépésének, melyhez a kormány 1745. aug. 11. kelt rendeletével szemben is ragaszkodott⁴⁾, mégis csak volt némi hatása. 1746. május 25.-én Görög Dima kovaszinczi, Koszta görög kuvini, Janke Fanaczkó ménesi, Dumitru székudvari, Petru simándi, Tógyer otlakai, Koszta siklóí, Petru görög kurticsi, Rája kerekí, Guma, Nyikora és a két Koszta világosi, Mikula és Alexa pankotai, Tanacsko Jankó, Milar Jankó és Jankó Tógyer pécskai görög a megye színe előtt letették Mária Terézia iránt a hűségesküt s kijelentették, hogy gyermekeiket és feleségeiket is Magyarországha hozatják. A megye arra kérte tehát a kormányt, hogy

¹⁾ Czéhlevelők a nemz. muzeumban, Ennek ellenmondani látszik a czéh 1818. évi pecsétje, melynek ez a körfirata: »SIGIL DES ALTARADER HANDELS STANDES VON 1738, RENOVIRT 1818.« — ²⁾ *Jz.* 1744. 345., 348—50. l. — ³⁾ *U.-o.* 376—9., 424—5., 1745. 441., 447. — ⁴⁾ *U.-o.* 1745. 52., 54—63.

ezeket, mint mostantól fogva honpolgárokat, védelmezze meg a kamara háborgatásai ellen. A helytartótanács azonban júl 12. tudatta, hogy ezeket is dugárusoknak tekinti mindaddig, míg feleségeiket s gyermekeiket Törökországból valóban ide nem hozatják¹⁾. Mindazáltal évtizedekig sem háborgatta a megye a vidéki görög boltosokat. Pécskán pl. Jankovics Miklós 20, Székudvaron Koszta György görög 3 éven át kereskedhetett török árucikkkel, míg végre 1775. márcz. 28. letette a hűségesküt. Letette azt Kirasics soborsini görög is; mivel azonban két évig hiában izengetett feleségének, hogy bejöjjön, a kormány rendeletére ismét török alattvalónak tekintették s nem engedték meg neki, hogy belföldi portékákkal kereskedjék. Ez évben különben valamennyi görögtől megkövetelték a hűségesküt²⁾. Az utolsó (előttem ösmeretes) ilyen esküt 1783. május 26. tette le Demeter György pankotai, Nyikora Koszta galsai és Jankó Tódor agrisi görög³⁾.

Így jóformán az egész XVIII. századon át faluhelyen görögök voltak a szatócsok és kalmárok és csupán a nagyobb helyeken, főképp Aradon, működtek rácz, német s néhol magyar kereskedők, kik kezdetben igen csekély haszonra dolgoztak. 1720-ban pl. a kisebbek 20—30, a nagyobbak — mindössze öten — 150 frtot vettek be évenként⁴⁾. A marhakereskedésről, melyről, mint voltaképp odatartozóról, az állattenyésztés rovatában szoltam⁵⁾, csak azt a jellemző adatot ismétlem, hogy 1743-ban 19 örmény, 8 oláh, 10 bolgár, 9 görög és 8 rácz foglalkozott vele. Ez az 54 kupecz sorra járta ugyan Arad s az ország marhavásárait, állandóan azonban csak néhány telepedett le Aradon s a megyében, melynek pénzét tehát máshol költötte el. Ellenben, mint már szintén elbeszéltem⁶⁾, Grassalkovics óta megyei termelők tettek kísérletet a bor- és a gabonakereskedéssel, a nélkül, hogy — egészen a legújabb időkig — ezen a téren valami figyelemre méltó történhetett volna. Az iparosok, kikről bőven emlékeztem, mint közvetlen eladók szerepeltek, részént otthon, műhelyeikben, részént pedig vásárokon. 1776. júl. 18. történt először, hogy a megye a kereskedőkkel s üzletemberekkel értekezletet tartott, borral, gabonával, gubacs-csal, gyapjával lehetne-e kereskedni nagyban a külföld, nevezetesen Belgiumfelé; — a közlekedés nehézségét, a vámok nagyságát stb. tekintetbe véve azonban még a legbátrabb sem mert vállalkozni a Bécsnél tovább való szállításnál⁷⁾. 1784. jan. 27.-én, midőn az Angliába és Svédországba való borszállításról volt szó, nem helytelenül jegyezte meg a megye⁸⁾, hogy mivel a tengeri út még most sem biztos és veszélytelen, s mivel kereskedéshez nem értőknek a kereskedelemhez értőkkel a nélkül kellene egy társaságha állaniok, hogy csalások esetén biztosítva volnának a kár-

1) *Jk.* 1746. 281—9., 313—4. — 2) *U.-o.* 1775. 113—4., 204., 226., 207., 211., 298. — 3) *U.-o.* 1783. 61. — 4) Arad összeírása, *Aradi Közlöny*, 1884. 138. — 5) E könyvben, II. 834—5. — 6) *U.-o.* II. 845. — 7) *Jk.* 1776. 149. — 8) *U.-o.* 1784. 5.

pótlásról, — területén senki sincs, ki a tervezett társaságban részt venni óhajtana. Jobbnak tartaná a megye, ha az uralkodó mind ezúttal, mind pedig az ország más terményeinek kivitelét előmozdítani óhajtván, Angliába megbízottakat küldene, ki a kereskedelem útját, módját kitudakolná, hogy nagyobb legyen a gazdák bizalma.

Arad rendjei kivált 1780. óta többször nyilatkoztak¹⁾ a szabad kereskedelem szellemében, és pedig adott esetekben is, mint pl. 1771-ben, midőn nem láttak veszedelmet abban, hogy a nyersbőrt, melylyel az aradiak elég élénken kereskedtek, külföldre is kivigyék²⁾. Sőt kis kérdésekben is hívek maradtak elveikhez. 1786-ban pl., midőn a soborsini görögök panaszkodtak, hogy kenyeret árúlniok nem enged az uraság, a megye kijelentette, hogy élelmi szereket árúlniok szabad s így ezt sem tilthatja meg a földesúr³⁾. Csupán a *sóval való kereskedést* monopolizáltatta kezdettől fogva a kormány, mely a Maros vonalán Lippát hagyta meg a sókereskedés középpontjának, de 1717. sóházat építtetett Aradon, majd Soborsinban is és amannak épületeit 1794., emezéit pedig 1812. újabban is bővítette. Az aradi sóházat 1807. Ferencz király is megtekintette. Az előbbibe Maros-Újvárról átlag 39—40,000, az utóbbiba 40—50,000 mázsa sót szállítottak évenként, nem számítva a magánosaktól szállított 10—20 ezer mázsa sót. A nagyhalmágyi sóraktárba kocsin évenként 12—14,000 mázsa sót vittek, hogy annak mintegy $\frac{1}{3}$ -át helyben s a vidéken eladják, a többit pedig Nagyváradra küldjék tovább. Egy-egy sóraktár személyzete 3—6 tisztból, 2—3 cselédből és 80—90 határszéli őrből állott. 1723. a megyében 3 frt 85 dénár, 1848-ban 6 frt 22 kr. volt a só mázsájának ára⁴⁾. Később a monopolium egészen más irányba terelte a megye jövedelmes dohánykereskedését is.

Az ország általános közgazdasági nyomorúságai, az Ausztriával szemben való gyarmatrendszer káros következményei, nemcsak a külföldet zárták el az aradi kereskedők elől, hanem a legközönségesebb árucikkek behozatalát s elterjesztését is nehezítették. Elég jellemző példa erre, hogy Békésvármegye székhelyére, Gyulára, még 1742—75. közt is Aradról kellett vitetni citromot, kávé, fűszerszámokat⁵⁾, s hogy a csicsérieknek még 1823. után is Aradra kellett járniok fél font sóért, míg jegyzőjük maga nem nyitott egy kis boltot. A bajokhoz járult, de különben a kereskedelem fejletlenségének jele volt, hogy alig forgott a *pénz* s hogy a falusiak jobbadán cserekereskedést űztek. Azért a helytartótanács 1781-ben a sócsempészetten rajta ért soborsiniakat fejenként 24 botra s nem pénzre ítélte, mert, mint megjegyezte, pénzt úgy sem kaptak a tiltott holmikért⁶⁾

¹⁾ Így 1780. júl. 19., 1785. jún. 23. stb. — ²⁾ *Jk.* 1771. 324. — ³⁾ *U.-o.* 1786. 1720. — ⁴⁾ *Szeniklőray*, Száz év, I. 141—2. *NRA.* 1797. 11. és 1799. 19. *Hazai Tud.* 1807., 362—3. *Kozma*, Zaránd, 83—2. — ⁵⁾ *Békésm. tört. évk.* XI. 130. *Figyelő*, 1875. 582. — ⁶⁾ *HTT.* 1781. jan. 15., 5841.

A mellett külföldi pénzek is voltak forgalomban; a török piasztereket és a raguzai tallérokat pl. csak 1771. tiltotta ki a kormány, az Aradmegyében nagyon szeretett hollandi aranyokat pedig 1773-ban¹⁾. Az ezüstpénz hiánya miatt 1787. szept. 30.-án föl is írt a megye²⁾, majd meg a forgalomba hozott új bankóczédulákat ösmertette meg a néppel, mely 1780. már a rézpénzt sem akarta elfogadni³⁾. Nem is csoda, ha nem tudott eligazodni a sokféle pénz nem közt s félt a hamis pénzektől, milyenek gyártásával 1787-ben egy konopi s egy paulisi embert is gyanúsítottak, az utóbbit azonban ártatlanul⁴⁾. — Az adást, vevést gátolta a népnek a *mértékek* iránt való bizalmatlansága is. A megye még 1745. nov. 2.-án meghagyta tehát, hogy a házipénztárból minden szolgabíró szerezzen be hossz- és ürmértékeket s vásárokon azokkal ellenőrizze az eladókat. — 1749-ben megsemmisítették az odáig divatos okákat és a rövidebb rőföket vagyis singeket s a helytartótanácsnak július 5.-én kelt rendeletéhez képest folyó- és száraz tárgyaknál egyaránt pozsonyi mértékeket rendeltek használni. E végből a megyeházán lévő mértékeket azokra a mintákra alakították át, a miket a főispán hozott magával Ménesibe s a községek számára is új, hiteles mértékeket csináltattak⁵⁾. A hamis mértékek használatáért első sorban a mészárosokat büntették meg. Az aradi ráczok azonban még 1771. is használták az okákat s a megye figyelmeztette a kormányt, hogy alig segíthetnek a dolgon, míg a bánási rácz kereskedőknél is el nem tiltja ezt a régi mértéket, a mi ápril 9. csakugyan megtörtént⁶⁾.

A jól berendezett boltok hiánya kiváló fontosságot adott a *vásároknak*. Újraalakulásától, 1702-től kezdve Arad ismét tartott vásárokat és pedig évenként háromszor, Péter és Pál, Imre és Pál fordúlása napján⁷⁾. Legkevésbé látogatták az utolsót, legjobban, hárommannyan is, az első. A városnak a vásártartásból 1746-ban már 392 frt 69 $\frac{1}{2}$ kr. jövedelme volt. A közbiztonságot ekkor még rendesen katonák tartották fenn a vásárbán, mely után a várparancsnok évenként önkényesen 18 aranyat szedett⁸⁾. Az aradi marhavásárok különösen 1750. óta jutottak országos hírre, midőn a helytartótanács úgy intézkedett, hogy helypénz czímén a barmok után az eladástól csak 1 garast, el-nem-adás esetében pedig csupán két dénárt szedjenek. A megye 1787. júl. 6. nem engedte meg, hogy ezt a jövedelmet maga az oláh község szedje⁹⁾. Mikor 1742-re gr. Károlyi kir. biztos

¹⁾ *Jk.* 1771. 311., 1773. 10. — ²⁾ *U.-o.* 1787. 2002. — ³⁾ *U.-o.* 1771. 297., 1780. okt. 25. 6., 1785. 391. stb. — ⁴⁾ *U.-o.* 1787. 1940., 2069. — ⁵⁾ *U.-o.* 1745. 83., 1749. 78. — ⁶⁾ *U.-o.* 1751. 61., 1771. 10., 166. — ⁷⁾ A városi számadások szerint, 1746. Az 1740. évi lőcsei kalendárium szerint márczius elsején és Vasaszent Péter napján (augusztusban) volt a vásár. — ⁸⁾ *Jk.* 1743. 151. — ⁹⁾ *U.-o.* 1750. 90., 1787. 1258.

a dögvész miatt az aradi vásárokat egyelőre betiltotta, Új-Aradon kezdtek vásárt tartani s ez a visszaélés az aradi vásár fölszabadítása után is megmaradván, mivel a vásárok ideje összeesett, eleinte kétségtelenül ártott az aradiaknak¹⁾. 1781. a megye ki is jelentette, hogy Új-Aradnak, mint nem-nemes városnak, nincs joga ily vásártartásra; de már nem ellenezte azt, ha a határidőt megváltoztatják²⁾, annyira túlszárnyalta Arad a környék minden vásártartó helyét. Az 1786. év táján csak Kecskemét baromvására múlta felül az Aradét, 1848. előtt pedig gyári és fényüzési cikkek tekintetében is csupán Pest és Debreczen versenyzett vele. Már ekkor sűrűn látogatták bécsi és csehországi kereskedők³⁾.

Időközben a megye más helységei is kaptak vásártartásra való engedélyt. Így 1746. aug. 19. Sikló, honnan azonban 1795. jan. 19. az ezért már 1746. márcz. 28. óta folyamodó Kisjenőre tették át a vásárokat⁴⁾; 1748. aug. 15.-én Világos⁵⁾, ugyanazon évben Szent-Anna, mely ekkor hagyta el régi Komlós nevét⁶⁾, 1768. Pankota⁷⁾, 1795. jan. 19. Buttyin⁸⁾, 1812. Ó-Paulis⁹⁾, 1833. Dézna, stb., ellenben a radnai búcsúvásárokat 1889. január 7. megszüntette a kormány¹⁰⁾. A vármegye már 1746. jan. 24. megalapította az odáig engedélyezett, részben pedig engedélyezni kért megyei vásárok idejét¹¹⁾; és pedig úgy, hogy januárban Sikló és Borosjenő, februárban Világos, Zaránd, Kisjenő, márcziusban Gyorok, Arad, áprilban Radna, Sikló, májusban Világos, Simánd, júniusban Zaránd, Kisjenő, júliusban Sikló, Arad, Borosjenő, augusztusban Kisjenő, Világos, Zaránd, szeptemberben Simánd, Gyorok, októberben Radna, Borosjenő, Sikló, novemberben Arad, Világos és decemberben Zaránd s Kisjenő tartsanak vásárokat. Ezek közül egyelőre csak Kisjenő nem érte el célját. A vásárok többnyire vásár- és ünnepnapokra estek; csak 1772. jún. 1. tette át a megye az aradi virágvasárnapit vásárt, hogy a nagyhetet ne zavarja, a megelőző hét szerdájára s a többi helyeken a legközelebb következő hétköznapiakra¹²⁾. Aradmegyében most 24 helyen van országos vásár; és pedig Alsó-Csilen, Aradon, Berzován, Borosjenőben, Borossebesen, Buttyinban, Csermőn, Déznán, Eleken, Gyorokon, Kisjenőben, Nagyhalmágyon, melynek a nagybőjtben sokáig költői jelleget adott a csók vásár, a gajnai leányvásár kedves visszhangja¹³⁾; Nagy-Zerénden, Pankotán, Magyar- és Román-Pécskán (külön), s ettől függetlenül az ú. n. cseléd vásár; Silingyián, Simádon, Soborsinban, Szemlakon, Szent-Annán, Vadászon, Világoson és Zarádon.

¹⁾ *Orsz. lt.* HTT. osztály, misc. fasc. 80. nro 527. — ²⁾ *Jk.* 1781. decz. 18., 16. — ³⁾ *Korabinsky*, 16. *Fényes*, II. 427. — ⁴⁾ *Jk.* 1745. 19., 1746. 238—241. és 393., 1795. 647. — ⁵⁾ *U.-o.* 1745. 19., 1746. 40., 1747. 75—7., 1748. 41. — ⁶⁾ *U.-o.* 1747. 130—2., 1748. 196—7. — ⁷⁾ *U.-o.* 1768. 166. — ⁸⁾ *U.-o.* 1795. 647. — ⁹⁾ *Fábián*, II. 21. — ¹⁰⁾ Földm., ipar- és keresk. miniszt. 1889. 57209/IX. sz. — ¹¹⁾ *Jk.* 1746. 40. — ¹²⁾ *U.-o.* 1772. 129. — ¹³⁾ *Frânk* Teofil és *Candrea* György, Románii din muntii apuseni. (Bukarest, 1888.) és *Moldován* a Magyar-Román-Szemlében, 1895. 15—16. l.

A legtöbb egyúttal hetipiacz tartására is jogot nyert, de némelyik külön is megkapta azt; pl. Pankota 1811. okt. 25.¹⁾ és legutóbb Monyásza 1886²⁾. A vásártartás megengedése rendszeren együttjárt a mezővárosi cím megadásával, míg hetipiaczot falvak is kaphattak. 1848. előtt országos híreik voltak az aradin kívül a világosi, simándi és zarándi baromvásárok is³⁾.

A törökök kiűzetése után egy századdal milyen volt Aradban az anyagi helyzet, legjobban feltárja az 1793. jún. 15. kiküldött bizottságnak a megyéhez 1795. júl. 29. benyújtott jelentése. E szerint Aradnak kereskedelemre alkalmas terményei: búza, árpa, zab, kukoricza; sovány és hizott szarvasmarha; juh, ürü; sovány és hizott sertés; szarvasmarhák és juhok bőrei; magyar gyapjú; tölgyfa-gubacs; viasz és méz; leveles dohány; ménesi aszúbor; vert vas és aczél. Mivel némelyik ezek közül még egyáltalán nem volt tárgya a kereskedésnek, csak hozzávetőleg mondhatták meg, gyári, ipari és keresk. tekintetből melyikből mennyit lehetne fölhasználni. Így gabonát (főkép búzát) mintegy 200,000 mérőt lehetni kivinni; szarvasmarhából s hizott ökröből 10,000-et, meddő tehénből 1000-et. (Az ökrök $\frac{3}{4}$ -ét azonban Moldvából, Erdélyből s a szomszéd megyéből hajtották ide legelni). Eladhatnának 6000 juhot, ürüt s a maglókkal együtt 2000 hizott és sovány sertést. Már idáig is sok magyar gyapjút vittek ki a megyéből, pedig a vidék oláhsága is gyapjúból készíti a maga ruházatát. Spanyol és német juhotat többé nem nevelnek, mert nem való nekik az itteni levegő és legelő. A megye igen nagy részét erdők borítják ugyan, de jobbadán a hegyeken, hol tölgyfák nincsenek; a síkság tölgyeseit pedig rendszeren annyira megviseli a tavasz mostohasága, hogy néha még a megyei tímárokat sem láthatják el elegendő gubacscsal. A méhekre szintén ritkán jár jó idő, mézet és viaszt azonban mégis eladhatnak. Ellenben évenként mintegy 10,000 mázsa leveles dohánnyt szállíthatnak. A ménesiből évenként ezer akót is eladhatnának, de távolról sem adnak el annyit. Két földbirtokosnak van vasbányája, hármat pedig külön bányászok művelnek. Az ide való vas jobb minőségű lévén, a szomszéd megyéken kívül Erdély is veszi. Aczélt keveset készítnék, mert nincs keletje.

A parasztgazdaság nem tökéletes ugyan, de középtermésű évben is sok marad kivitelre; hátha még nyereségre számíthatnának a gazdák! De alig van oláh község, a mely ugarolna s őszi alá kétszer szántana. Csak annyit vetnek, a mennyi háztartásukra kell és szűk esztendőkre, kereskedelemre sem tesznek félre. A vetőmaggal sem törődnek. Jó volna felszabadítani a külfölddel való gabona-kereskedést; akkor eladhatnák a most veszendőbe menő mennyiséget, fölélénkülne a mezei gazdaság, sőt

1) *P. Nagy* naplója, 1030. — 2) Földm. miniszt. 1886., 29,097. sz. — 3) *Fényes*, II. 426. Az 1676. évi lőcsei kalendárium szerint Csúcscon tartott vásárok megszűntek.

azt is remélhetnék, hogy jó nyereség reményében a nép ugarkaszálókat tartana. Ekkor annyi szeme, szénája lenne 6 hold földön, mint most 12-ön. Ez már meg is történt a török háborúk idejében, midőn — nyereségre számítva — ugarjait és kaszálóit is bevetette a nép.

Állattenyésztésüket a sok marhadög s az állatgyógyítás fogyatékos volta hátráltatja. Az állományt szaporítani kell s ez meg is történik, mihelyt külföldre hajthatják marháikat. A gyapjú ára szintén csökken, a hányszor csak eltiltják a gyapjú kivitelét. Tehát vagy szabadítsák föl ezt, vagy a hazai gyárakat állítsák oly lábra, hogy elhasználhassa a belföldi gyapjút.

Dohányt sem szívesen termeszt a nép, mert vevőik csak a bécsi Abaldisták, kik a termés minőségének ösmerete nélkül Bécsben szabják meg az árakat s így is harmad, negyed kézből, tehát olyanoktól veszik meg, kik közben maguk is nyerekednek rajta. Tehát ez sem lendülhet föl addig, míg az ilyes monopolum meg nem szűnik s a szabad vételt tiltják.

A ménesi bor kiviteli vámját a bevitelihez kívánják alkalmazni s a keresk. utak megkönnyítését, nevezetesen a tengelyen való szállítás helyett a hajózást óhajtják.

Csak vert vasat azért szállítanak, mert öntéshez értő mestereik nincsenek s az oláh rablóktól félve, nem is mernek megtelepedni. De meg a kincstár oly drágán adja a fát, hogy a magánbányászok nem boldogulhatnak; pedig az eldugott erdőket értékesíteni máskép alig lehet.

Nem lévén alkalmas minden föld minden termesztésre s a népet sem lehetvén akármire alkalmazni, a gyárak és kézművek felállításában tekintettel kellene lenni a népesség számára s a föld tulajdonságára is. Az egyikben a gyárakat és kézműveket, a másikban a mezői gazdaságot és marhanevelést kell fölvirágoztatni, hogy így az egyiknek terményeit a másik feldolgozhassa, a harmadik pedig ezekkel kereskedjék. Csak úgy állíthatják talpra Magyarország kereskedését. »Való ugyan — végzik, — hogy mindazok egy vármegyében is üzetethetnek; hanem annyiból csak ugyan jó és hasznos volna ezeket különböztetni, mivel ennek a megyének földnépe az erős paraszti munkához és a marhaneveléshez lévén szokva, kicsiny korától fogva, a mesterségeknek gyakorlásához nem-egykönnyen szoktattathatna s így inkább káros, mint hasznos volna a közönségnek«¹⁾.

Nagyobb arányú kereskedések Aradon csak II. Józsefnek a város helybenmaradását biztosító 1783. évi rendelete után keletkeztek; legrégebb a még fennállók közül Probst és Társa divatterme, melyet még 1795. alapítottak s folyton fejlesztettek. A város egyenes kereskedést folytatott Pesttel, sőt Béccsel is, mely helyekre sok dohányt, gyapjút, gubacsot, bőrt, nyers bőröket, mézt, viaszt, — lánglisztet pedig Ausztria több városába, sőt, tengeri szállítás végett, Fiuméba is küldött. Arad fon-

¹⁾ *Űk.* 1795., 673. *HTT.* 1793. máj. 10., 14,644.

tos volt az Erdély, Pest, Temesvár és Nagyvárad felé átmenő kereskedés szempontjából is. Egyes falvak, főképp a Maros és a két Körös vizén, Békés-, Csanád-, Csongrád- és Torontálmegyébe ezeken kívül gabonát, bort, tüzi- és szerszámfákat, dongákat, lapátokat, teknőket stb. adtak el¹⁾. Ellenben behozatalra szorultak Pest felől a gyári, fényüzési és gyarmat-árú-czikkék, gépek, vas- és rézművek; Erdély felől pedig a fenyőgerendák, léczek, deszkák, só, borvíz stb. A kereskedés ekkor már jobbadán a zsidók kezébe jutott, kik az egész megyén végigházelva szedték össze a nyersterményeket²⁾. De a keresztény kereskedők is újból szervezkedtek. A g.-kel. kereskedők 1783. újból megalakították aradi *keresk. társulatu-*kat³⁾, mely 1818. egybeolvadt a római katolikusokéval⁴⁾. Alapszabályaik értelmében önálló üzletet csak az nyithatott, ki mint inas 4 évet töltött valamelyik kereskedésben, azután felszabadulván, 3 évig vándorolt, ennek végeztével vizsgálatot tett a keresk. tudományokból és a könyvvezetésből, s polgárjogot szerzett. 1818—72.-ig ilyképp 224 bejegyzett tagja volt a társulatnak. Hogy a legények a vizsgálatot megállhassák, a társulat 1848. ápril 15. *keresk. iskolát* nyitott, mely több-kevesebb sikerrel működött három évtizeden át, midőn 1886-ban Aradon megnyílt az államtól segélyezett keresk. középiskola, mely csakhamar akadémia címet nyert.

A földművelés, ipar és kereskedelem nagyobb arányokban kezdett fejlődni a negyvenes évek óta, mikor 1840. márcz. 19. megalakult az aradi első takarékpénztár, mely ugyan eredetileg csak az alsóbb néposztályt akarta takarékoságra szoktatni, később azonban, olcsó hitel nyitásával, a kereskedők s más üzletemberek vállalkozásait is nagyban előmozdította. Ez a takarékpénztár 1845—80-ig összesen 519,404 frt osztalékot fizetett ki részvényeseinek⁵⁾. 1868. aug. 14.-én alakult meg az aradi keresk. és iparbank, 1869. szept. 12. az aradi ipar- és népbank, 1870. az aradmegyei (fiókkal Eleken), 1888. az aradi polgári takarékpénztár; Aradon 1880. júl. 1. nyitott fiókot az osztrák-magyar bank s 1890. alakult az arad-csanádi gazd. takarékpénztár. A vidéki intézetek közül említendő (1878) a pankotai népbank, (1884) a gyoroki takaré- és segélyegylet, s (1884) az első újszentannai, valamint a kisjenői takarékpénztár, mint szövetkezet.

Arad 1871. nov. 26. külön ipar- és keresk. kamara székhelye s ezzel 3 sz. kir., két rendezett tanácsú s 40 mezőváros és 654 falu, 12 ezer iparos és kereskedő anyagi érdekeinek középpontja lett. A kamara jelentései 1876. óta hű képet nyújtanak arról a fejlődésről, melyet Arad a kereskedelem terén is tanúsított. E fejlődésben igen nagy része van az 1875: XXXVII. t.-cz.-nek, mely az aradmegyei br. Simonyi Lajos miniszterségének legkiválóbb emléke.

¹⁾ Fényes, II. 426—7. Fábrián, II. 15. — ²⁾ Fényes, IV. 453. — ³⁾ Jk. 1783. 26. HTT. 1783., 135. — ⁴⁾ Lakatos, II. 185. — ⁵⁾ Története Lakatosnál, III. 169—186.

III. Közlekedés.

A közlekedés folytonosan javult s javult vele az anyagi helyzet is. A közlekedés legtermészetesebb vonalai a *folyók* voltak s ezek a visszafoglalás után sokkal nagyobb szerepet játszottak, mint manap. 1695-től fogva 210 kilom. hosszan a *Maros* lett a vármegye déli határa s ezen a császári hajók közlekedését már az 1699. évi karloviczi béke biztosította. A Maros partján levő községek, különösen Petris, Tótvárad, Soborsin, Berzova, Csicsér s Arad lakosai állandó hasznot húztak a Maroson való só- és élelem-szállításból, mint hajósok, hajóácsok és hajóvontatók. 1705-ben Szegedről Aradra a ráczok is hajókon szállították az élelmet. A megye szigorúan járt el a sószállító hajók közlekedését akadályozó malmok és malomgátak ellen¹⁾ s 1747. máj. 25.-én már azt jelenttette a magyar kamarának, hogy az ő területén többé nincsenek ily malomgátak, de igen is vannak a katonai hatósághoz tartozó partokon; pár nap múlva kívánatosnak tartotta, hogy az erdélyi sószállító tiszttek a Szegedig való sószállításra a tótváradai kincstári uradalom hajós lakosait használják, mert ezeknek ez a legfőbb s voltaképp egyetlen keresetforrásuk; 1748. január 30.-án meg is hagyta a htanács, hogy a tótváradiakat sószállításra »régí módon« használják²⁾. E hajózás könnyítése végett gyakran intézkedett a kormány, hogy a Maros medrét tisztítsák s némiképen szabályozzák. De midőn Arad mellett a Maros régi medre eliszapolódott s a folyó ágakra és erekre szakadt, 1747. okt. 24. maga a megye is kérte a kamarát, járúljon ötszáz forinttal egy csatorna ásátásának költségeihez, különben attól lehet félni, hogy Arad városát és várát minduntalan előnti az árvíz és hogy végképen föllakad a kincstári sószállítás³⁾.

Elképzelhetni, kivált áradások idején, mennyi bajjal járt víz ellenben vontatni a hajókat, mikor nem is voltak rendes utak. Ezek mellett sok helyen meredeken szakadtak meg a hegyek a partokon, s fák, tőkék, malmok, gátak stb. nehezítették a vontatók munkáját. Pedig 1776-ig csak gyalog napszámosok vontatták a hajókat s a lovak használatát csupán ekkor sürgette a kormány. Huszna közelében (Iltyó területén) a hajóvontatók számára külön töltéseket építettek, de ezeket is el-elhordta az árvíz⁴⁾; Soborsinnál viszont 1787. átvágtak egy útban álló földnyelvet, mely alkalommal régiségeket találtak⁵⁾. Ezek gyűjtésére azóta némi gondot fordítottak.

A hajósoknak nemcsak szabad fajzást és tüzelést engedtek a part mentében, hanem ellátásukról is gondoskodtak; a helytartótanács pl. 1773-ban márcz. 27. meghagyta, hogy Aradon, Soborsinban és Milován

¹⁾ *Jk.* 1743. 163—7. — ²⁾ *U.-o.* 1747. 55., 110—1., 1748. 178. — ³⁾ *U.-o.* 1747. 127—9. — ⁴⁾ *U.-o.* 1768. 282., 1769. 8., 153., 1771. 77., 1776. 227. — ⁵⁾ *HTT.* 1787. 6111. *Jk.* 379., 426., 716.

kenyeret, lisztet, polentát, gabonát és hajdinát tartsanak készletben számukra s azt olcsóbban adják nekik; a hajóvontató foglyokról azonban nem gondoskodtak kellően s ezek közül 1787. a rossz élelmezés miatt többen meghaltak. 1790. máj. 18.-tól rabokat többé nem is alkalmaztak ilyen rettenetes munkára¹⁾. A hajósoknak a néppel való ez az érintkezése különben sok csempészetre s a sok szabadalom zsarolásra adott okot, mert a kormányosok sokszor szándékosan neki irányozták a hajót valamely vízimalomnak, hogy az összeütközéstől féltő molnár liszttel, vagy gabonával váltsa meg magát²⁾.

Pater *Gruber* Tóbiás, cs. kir. építészeti és hajózási igazgató és Nozdroviczky aradi kincst. mérnök 1776-tól többször megvizsgálták a Marost és tervet készítettek a közlekedés akadályainak elhárítására³⁾. A szomszédos megyék a munkát nem akarták az amúgy is túlterhelt nép rovására végezni, s figyelmeztették a kormányt, hogy mérhetetlen sójövendelméből könnyen előteremthetné a költséget; 1780. azonban Sachs Zakariás mérnök vezetése alatt államsegélylyel mégis hozzá kellett látniok a medergyökeresebb kitisztításához. Sachs csupán a temesi oldalon engedvén sarkantyúkat állítani, a vizet mind az aradi oldalra hajtotta, mi annál jobban bántotta a megyét, mivel ezen a vonalon az ártér vize idáig minden áradás után csakhamar levonult, míg most tartósabbak lettek a posványok s velök a földmívelés és közlekedés akadályai; a mellett a víz is mindjobban szaggatta az aradi partokat⁴⁾. A hajózást, tutajozást, sószállítást s a tűzi- és épületfák úsztatását 1785-re megkönnyítette ugyan a megye, a folyó szabályozása ügyében kiküldött bizottság azonban egyúttal kijelentette, hogy egyéb tárgyak szállítására, sok örvénye és kanyarodása miatt, nem tartja alkalmasnak a Marost s víznek föl helyesebbnek véli a tengelyen való fuvar, mert a népet teljesen elcsigázza, ha csekély napszám mellett a Maroson vontatással kell bevinnie Erdélybe lisztet, katonai máhát s más ilyes kincstári cikket⁵⁾. E panaszra a kormány azzal felelt, hogy Gaszner Lőrincz vezetése alatt Emschwanger és Falk aradi mérnökökkel 1787—9. elkészíttette a Maros aradi szakaszának első teljes térképét⁶⁾. De még negyvenév múlva is egész útvesztő volt Arad mellett a Maros és vendéglők álltak a Francisci-, Johannis- és Karolina-szigeteken. A szigetek, zátonyok stb. eltüntetésére csak 1845. után, a folyamémernökség fölállításával gondoltak komolyan. Míg 1825—30. közt a Marosnak csupán Fennlak és Szeged közt levő alsó folyását szabályozták, 1850-től a szabályozást Aradtól a torkolatig terjesztették ki s 1854-ben Pécskánál kezdték meg a tervezett 16 átvágás végrehajtását⁷⁾. A kormány már

1) *Jk.* 1773. 97., 1787. 1217. *HTT.* 1790. 15,337. — 2) *U.-o.* 1776., 120., 1783. 20. — 3) *U.-o.* 1776. 197., 227., 1780. 17., júl. 31. 11., 1782. ápr. 15. 1., jún. 5. 44., 46., aug. 5. 41. — 4) *U.-o.* 1783. 20., 50., 1784. 297., 368., 384., 2785. 425., 503., 1036. — 5) *U.-o.* 1785. 1174. — 6) *U.-o.* 1787. 1340., 1860., 2180., 1789. 1809., 2923. — 7) *Hunfalvy*, Magyarország. term. viszonyai. III. 445.

1850. tervet készített a Maros hajózhatóvátételéről, s úgy találta, hogy tutajok és kétezer mázsáig terhelt hajók járhatnak a Maros egész arad-megyei vonalán, nyolczezer mázsáig terjedhető hajók Csicsértől Szemlakig (86 km.), tízezer mázsáig terhelhetők Bodrogtól a megyében 41 s gőzhajók Glogovácztól 56 km. hosszán. 1851. nov. 16. Arad alatt már tényleg megjelent az első gőzhajó, az Ebersdorf, s a Dunagőzhajózási-Társaság 1853. elhatározta, hogy kísérleteit folytatja¹⁾. 1857. június 29.-én Szegedről Aradra kedvezőtlen vízállás mellett is 14 óra alatt érkezett meg a »Hunyad« s 1868. és 1886. is ismételték a próbákat; egyelőre azonban siker nélkül. Meglehetősen divatjokat múlták a hajóvontatások, melyeknek számára a jobb parton 130 km. útat készítettek; vontató műútról azonban nem gondoskodtak s a sószállítást újabban a vasút vette át, úgy hogy a Maros, mint közlekedési út, sokat veszített jelentőségéből.

Mint víziútak, mindig kisebb fontosságúak voltak a *Körösök*, de ruczalápok és kisebb gabona-szállító hajók ezeken is jártak. Azért a megye már 1745. márcz. 6. s május 16. gondoskodott a Fejér-Körös és Csiger medrének tisztításáról s utóbb a malomgátak szabályozásáról; a medertisztítás, hidak és malmok felügyelőjévé pedig 1751. Makay Igánczot tette meg²⁾. 1768-ban több ponton szabályozták már a Tasnyik-folyót is és a megye 1763—71. ismételve kijelentette, hogy a Maros és a Körösök áradásai után visszamaradó állóvizek csak úgy tűnnek el, ha a folyók partjainak alacsonyabb helyein roppant költséggel és fáradsággal rendes gátakat emelnek. 1775-ben pedig már maga kérte a kormányt, küldjön hozzájuk a folyók szabályozásához értő mérnököt; a mit azonban évek múlva is hiába sürgetett³⁾. Csak 1795. júl. 29. küldtek ki egy bizottságot a Körösszabályozás tervének kidolgozására s annak tanulmányozására, mi módon lehetne a Körös vizét a Marossal összekötni?⁴⁾ Maga a kormány, br. Wenckheim József ösztönzésére, 1823. készítette el Huszár Mátyással a Fejér- és Fekete-Körös szabályozásának tervét. Az előmunkálatok megtételére Borosjenőn és Székudvaron már 1832. kir. bizottságot állított fel, de csak 1835-ben Beszédes Józseffel kezdte meg a Fejér-Körös szabályozását Buttyin és Gyula közt, míg, körülbelül ugyanezen szakaszon, inkább az ipar céljaira, a már ösmertetett Nádor-csatornát a megye házilag építtette ki. A Fekete-Körös aradmegyei részének igazítását 1843-ban kezdték meg s 1847-ig rajta 12 átmetszést hajtottak végre. 1851. ápr. 10. a Körös-szabályzó-társulat megalakulván, 1856-ig 11 új átmetszés készült el s 1857-ig már az egész vonalat munkába vették⁵⁾. Az iparban malmok hajtására, a közlekedésben főképp fausztatásra használták a Körösöket, úgy, hogy 7—8 öl tűzifát kasban, vagy 2—300 ölet egy

¹⁾ *Pesti Napló* 1850. 43., 1851. 302. — ²⁾ *Jk.* 1745. 456., 491—2., 1747. 33., 1751. 26., 56. — ³⁾ *U.-o.* 1768. 303., 1771. 52., 1775. 159., 1787. 610. — ⁴⁾ *U.-o.* 1795. 665. — ⁵⁾ Bővebben *Márki*, A Fekete-Körös és vidéke, 16.

csoportban, de minden összeköttetés nélkül, vagy pedig 5—6 darab 2—3 öl hosszú tölgyfát összekötve, lép alakjában eresztettek útnak. Hajózás tekintetében e folyók teljesen jelentéktelenek. Bihar megye 1784. szept. 17. s Arad szept. 27. áradások kezdetén a Fejér- és Fekete-Körösön már elkobzás terhe alatt tiltotta a faúsztatást¹⁾.

Az áradások időnkint oly nagy fokúak voltak, hogy a kormány egy időben a megye valamely nagyobb mocsarának vagy állóvizének hajózhatóvá-tételéről gondoskodott s 1783. ápr. 10. elrendelte, hogy e tekintetben fölméréseket eszközöljenek. Talán a század első felében még fennállott Sarkadi-tóra, vagy a Povára gondolt. A vármegye azonban biztosította, hogy akkora mocsár nincs a területén²⁾. Pedig pl. a nadabit még száz év múlva sem száríthatták ki egészen.

A *szárazföldi utak* készítésére és fenntartására, a töröktől szabaddá, azonnal némi gondot fordítottak. 1720. Arad útjait a hivatalos jelentés már elég könnyűnek, sőt jónak találta³⁾. Ennek a nyilatkozatnak értékét azonban lerontja, hogy Aradnak még 1741-ben sem voltak postaútjai, a Nagyvárad-Debreczen felé vivő utak pedig rosszak, kényelmetlenek és veszélyesek lévén, 1745. május 16. a megye arra kérte, hogy a debreczeni adókerületből a budaiba tegye át, mert oda mégis könnyebben eljutnak⁴⁾. 1743. a kormány felhívására mindamellett kedélyesen csak azt válaszolták a rendek, hogy akkor javítják ki az utakat s hídakat, ha jónak látják s ha pénzök lesz. Pedig 1742. már maguk is mozogtak az aradi Maros-híd fölépítése ügyében s 1747. megyei érdekűnek tartván a borosjenei hídát, építésében segítséget adtak a földesúrnak⁵⁾. Maga Arad városa a megyétől 1745. nyert jogot, hogy a rajta átvezető úton, azoknak jobb fenntartása végett, minden szekér után 1 polturát szedjen, a mint a híidakon azelőtt is szedett. A város 1750. fogott az országútak vonalába eső utcák kikövezéséhez. 1745. a megye az útvonalak számára külön hídfelügyelőt rendelt Kelemen József személyében⁶⁾. Az áldozatokat azonban hamar megunta. Alig költött 200 frtot a tótvárad-toki útra, már hozzájárulásra szólította fel a magyar kamarát s elég kelletlenül fogadta a helytartótanácsnak azt a rendeletét (1747. márcz. 10.), hogy az országútra mértföld-mutatókat állíttasson. A szintye-kerülősi útát 1748. aug. 12. nyilvánították országosnak⁷⁾. — 1752. már úgyahogy kiépült az Aradról Pécska és Szeged, Szent-Anna és Nagyvárad, Világos és Borosjenő, Radna és Erdély felé s délen Temesvár felé vezető út⁸⁾. A vármegye 1770. jún. 15.-én elhatározta, hogy útjait a bécsiek módjára javíttatja s

¹⁾ Bővebben *Márki*, A Fekete-Körös és Vidéke, 19. és *jk.* 1784. 526. — ²⁾ *jk.* 1783. decz. 9., 33. — ³⁾ *Aradi Közöny*, 1884. 137—8. — ⁴⁾ *jk.* 1741. 8—9., 1745. 480—3. — ⁵⁾ *U.-o.* 1742. 121—2., 1743. 188., 1747. 48—9. — ⁶⁾ *U.-o.* 1745. 486., 491—2., 1750. 432. — ⁷⁾ *U.-o.* 1746. 371—3., 1747. 120., 1748., 236. — ⁸⁾ Az 1752. évi térkép e könyvben, II. 321.

hogy ezzel és a mocsaras helyek javításával nov. elsejéig készen kell lenni. A radnai szorosnál s a solymosi és odvosi hegyeknél való útigazításokról már előbb gondoskodott. Erre szükség is volt, mert a radnai szorosnál veszedelmes volt a közlekedés s a megye 12 hollandi arannyal volt kénytelen kárpótolni Podsztáczy kapitányt, kinek két lova ott elpusztult. Stanislovics György útbíztos lemondván állásáról, a munkálatok vezetését Székely Farkas vette át¹⁾. Mivel igen rossz karban volt a Jószás-helybe vivő út is és a nagy sziklák miatt nem építhettek az árvíztől elragadt hidak helyett másokat, 1774. ezt az útvonalat megváltoztatták.

Viszont a síksági országútak, mint 1776-ban a megye is beösmerte, pl. a simánd-gyapjúi postaút simánd-zeréndi szakaszán, csak száraz időben voltak jók. Esős időben letértek a gyepre. Homok és kő hiányában alapos javításra nem gondolhattak²⁾. De már mégis történt valami. A borossebesi országútat, mely idáig Repszeg alatt a Lunka-erdő szélén vezetett el, 1780. közelebb vitték a Köröshöz s kavicsolni kezdték³⁾. A Nagyvárad és Arad közt ma is meglevő jó országút építéséhez, mely Arad határát Nagyzeréndnél, illetőleg Keményfoknál érte el, csak 1785. fogott a kormány. Ugyanakkor tettek gyökeresebb javításokat az arad-szegedi úton, kijavították a Borosjenő s Bél közt levő szakaszt s Erdélyfelé, hogy a milovai kettős halom meredek föl- és lejáróját elkerüljék, áthídalták a Milovai-patakot s a Maros partján építettek új utat⁴⁾. 1789-ben két új hidat verettek a Czigánkán (a Maros aradi ágán), elkészítették a várból Aradra vezető új hidat, melynek elkészítésére s fenntartására még 1783. vállalkozott a magyar kincstár, s tekintettel a háborús viszonyokra, a vár körül levő országútakat kijavították⁵⁾. Különben milyen rendezetlen volt az útfelügyelet, eléggé mutatja, hogy Tököli János 1780-ban az országútat a vizesi pusztáról önkényesen a varjasi pusztára tehetette át⁶⁾; de ez is tanúsítja, hogy az efféle országútak tulajdonképen dűllőutak voltak. A feneketlen sarak mellett tehát nem lehet csodálni, ha pl. 1761-ben Arad küldöttei odavissza csupán 17 nap alatt járhatták meg Gödöllőt⁷⁾.

Jó kavicsos országútakat csak 1800. táján kezdtek építeni. Erélyével különösen kitűnt Nagy János borossebesi szolgabíró, ki a borossebes-dézna-monyásza, valamint a Körös mentén Báltyelég vezető országútat készítette s e végből Jószásnál, Báltyelénél roppant kősziklákat robbanttatott fel, Álgyesnél, Berzánál pedig kőhidakat építtetett⁸⁾. Ellenben nem-sokára, 1815-ben, egy borzasztó szélvész, melyet a nép hite szerint a sárkányjárásúak okoztak, töből kitépett fákkal egészen beborította és járhatatlanná tette a *juhászok csinált útját* (a Drumu pocuralirort), mely

¹⁾ *Jk.* 1770. márcz. 8. s 82—4., 141., 146. — ²⁾ *U.-o.* 1774. 191., 1776. 107. —

³⁾ *P. Nagy* naplója, V. 129. — ⁴⁾ *Jk.* 1783. 52., 1785. 778., 987., 1786. 1367. — ⁵⁾ *U.-o.* 1789. 2387. *Alföld*, 1874. 210 — ⁶⁾ *Jk.* 1180. 14. — ⁷⁾ *Stadt-Rechnung*, 1761. — ⁸⁾ *P. Nagy* naplója, V. 128—133.

Déváról Borosjenőbe s onnan ki Világosvárra többnyire a hegyek gerinczén vezetett. Az erdélyi juhászok nyájaikat teletetés végett ezen szokták volt kihajtani az aradmegyei pusztákra; de ezen a rejtett úton jártak a haramiák is, kik Fel-Csil határában a Fagu-Popin tartották összejöveteleiket¹⁾. — A marosmenti (erdélyi) út kiépítésén 1806-ban is dolgoztak; elkészülésére azonban még félszázadig kellett várni. Csak 1852. rendelte el az országos és a kerületi építőigazgatóság²⁾ a toki és a kujási szorosok kibővítését, a hídak kijavítását, az országútjának veszélyes helyeken karfákkal való ellátását stb. A Bach-korszak általában véve sokat tett az utak érdekében s az alkotmány helyreállítása után Arad már az államnak országúttal legjobban ellátott megyéi közé tartozott³⁾.

Ez utak mentén a lakosok egy része *fuvarozással* kereste kenyerét s maga a bérkocsi-ipar is csak a XIX. század elején indult fejlődésnek⁴⁾. Mint eléggé láthattuk, keservesen ugyan s nagy állatkinzással, de mégis csak keresett a fuvaros, míg a vasútak megnyilta egész községek jövedelem-forrását elvette a nélkül, hogy a nép azonnal más haszon után látott volna. De az utak készítése nem is annyira a fuvarozás, mint inkább a katonaság és a posta érdekében történt.

A határőrvidék szervezésére kiküldött bizottság már 1700. decz. 1. javasolta, hogy a *postaut* Budáról Aradon át vigyen Szebenbe, mert így 24 órát nyernek s a magánosak közlekedése is gyorsul. Az udv. haditanács ez ügyben 1701. szeptember 3. útasította gr. Lamberget, az udvari kamara pedig, tisztán kincstári érdeknek tekintvén a postát, meg is adta az engedélyt; 1702. május 8. azonban a haditanácsnak még mindig sürgetnie kellett a felállítást. 1703. a kamara már valóban felállította az aradi postahivatalt, s Budát, Szegedet, Aradot, Szebent jelölte ki az erdélyi postajárat főhelyei gyanánt⁵⁾. A temesvári basa abban az esztendőben maga is megfordult a hivatalban s meg akarta szerezni Magyarország ott felfüggesztett térképének párját⁶⁾. — A mint azután Temesvárt visszavenni sikerült a töröktől, 1717-től fogva Temesvárra is Aradon át vezették a postát⁷⁾. Arad első ismert postamestere *Thalheim* Lipót, ki 1735-ben Péro elfogásával, saját szakmájában pedig 1737-ben a tábori posták szervezésével tűnt föl, úgy, hogy e miatt nemességet is kapott⁸⁾.

1) *Fibián*, II. 185. — 2) Landes-Bau-Direction 1852., 2017., 3140. Districtual-Bau-Amt, 1852. 860., 1290. — 3) Maga az állam 1880-ban már 201,160, a megye 383,500 s a községek 269,700 méter, összesen 854 km. utat gondoztak. — 4) 1842-ben Aradon 18 krajzárért Sarkadba vagy Pernyáába hajtottak a fiákeresek, 10 krért a belvárosba, 12-ért a Szent-János-szigetre, a sétatéri fürdőbe, vagy a puskaműves kaszárnyába, 26-ért a várba, 40-ért Kis-Szent-Miklósra, 30-ért Új-Aradra, 16-ért a Kiserdőbe, 24-ért Ségába, 36-ért Gájba, 20-ért a marhavásárba, a sörházba vagy a színházba, 40-ért a temetőbe s 20-ért onnan vissza. Egy órai kocsisz 40 krba, egész napra 4 frtba került. *Szóllóssy* az Aradi Közlönyben, 1887., 99. — 5) *Hasánk*, II. 153., 155., 199., 353. — 6) *Szentkláray*, I. 116. — 7) *U.-o.* 141—2. — 8) E könyvben, II. 712. l.

Nagyvárad felé a postaállomásokat, 1769—70-ben szervezték. A modenai uradalom már 1769-ben szántóföldet ajándékozott Fekete-Gyarmaton Jenovay Jánosnak, hogy a nagyszalontai postát könnyebben fenntarthassa. Magában Aradban 1770. június 4.-én rendelte el a helytartótanács, hogy Wüdek Ignác simándi postamester részére a megye postaállomásul egy telket hasíttasson ki, a mi meg is történt. A simándi földesurak egy 20 köblös földet s egy 20 boglya szénát termő kaszálót ugyanis évi 12 forintért engedtek át e célra. 1770-ben már Nagy-Zeréndnek is volt postamestere, Péterfy Zsigmond; (1788. Vigh László, majd Vigh Ferencz a postamester. — Ezeknek érdekében a helytartótanács 1771. szeptember 23.-án ismét fölhívta a megyét, hogy az Arad és Nagyvárad közt újabban emelt postaállomásokhoz szükséges telkeket, a tisztek könnyebbségére, mérsékelt áron adják el a földesurak. A simándi új polgármestertől, Palásthy Jánostól azonban, ki ellen a megye ügyészi keresetet indított, úgy látszik már 1785. elvették a postát¹⁾, mert annak Simándon való felállítása iránt épp ez évben folyamodott Békésmegye. Mint kifejtette, Simándról a gyulaiak könnyebben kaphatják leveleiket, mint ha Batonyán, vagy Orosházán állítvának postát, hova ősszel s télen a ropant sárban és hófuvatagokban alig vergődhetnének el. 1786. már csakugyan úgy intézkedett a kormány, hogy Pest, Nagy-Körös, Szentes és Batonya felől a posta egyfelől Arad, másfelől Nagy-Zerénd és Nagyvárad felé ágazzék el²⁾, 1787. május 8.-án pedig helyreállította a gyulaiaktól kívánt simándi postát, melynek első postamestere Regen József lett³⁾. Reidl Bernát batonyai postamester azonban nagynak találta az Arad és Batonya közt 16453 ölre rugó posta-utat s azt 1½ állomás helyett 2-re kívánta emeltetni; csakhogy Aradmegye 1795. júl. 29. ezt nem fogadta el, hogy még drágább ne legyen a postán való utazás. Torna környékét kivéve különben is mindenütt jó és egyenes volt az út⁴⁾. Kívánsága mégis teljesült. 1819-ben a megye székvárosától, Aradtól, már ezek voltak a posták: Buda felé Batonya 2, Nagyvárad felé pedig Simánd 2 s ettől Nagy-Zerénd ismét 2 állomás; Temesvár felé 1½ állomásra Monostor már Temes területén állott⁵⁾. Aradtól Budáig 18 s Temesvárig összesen 3 állomás volt. Budáról Aradra minden vasárnap és csütörtökön d. e. 11 órakor indult s Aradról Budára minden szerdán és szombaton reggel Batonyán, Tót-Kömlősen, Orosházán, Szentesen, Csongrádon, Alpáron, Nagy-Körösön, Czegléden, Örkényen, Inárcson, Ócsán és Soroksáron át érkezett a postakocsi, mely útasokat is szállított. 1834-ben, midőn Arad sz. kir. város lett, Graf József volt a város postamestere. Arad és Zám közt a posta 1845. aug. 1. közlekedett először, s 1849. febr. 13. Madarász László, a honv. bizottság tagja, a világosi, borosjenei, buttyini és

¹⁾ *Űk.* 1770. 173., 1771. 325., 1775. 78., 1781. 104., 1783. decz. 9. 4. — ²⁾ *Békésm. tört. évk.* X. 113—5. — ³⁾ *HTT.* 1787. 10,711. — ⁴⁾ *Űk.* 1795. 633. — ⁵⁾ *Magda*, 482.

jószás-boncsesdi levélgyűjtő-állomásokat is rendes postákká emelte. Ezen a jóakaraton felbuzdúlva, a megye kérte, hogy naponkint való postajárás eszközölgjön Arad és a kormány székhelye, Debreczen közt, mivel »a nemzet szabadságharczában e megye székhelyéül szolgáló Aradváros részére a sors által felettébb jelentékeny osztályrész jutott s e példátlanul sokat szenvedett városnak a hon állapota hű ismerése feküdnék legkülönösebben érdekében«. Az ellenség rombolásának nagyon kitett postaépület helyett pedig más alkalmas helyiséget kértek Boczkó kormánybíztostól. Mivel Budapest és Temesvár közt a postajárás megszűnt, a kereskedelmi minisztérium már 1848. nov. 3. intézkedett, hogy a posták csak Bánát-Komlósig járjanak. Hogy pedig Budapest és Krassó-, valamint Temes megye közt a postai közlekedést fenntartsa és biztosítsa, Aradról Lugosra Soborsinon és Facséton keresztül új postajárást rendezett be. A szabadságharc idejében különben az aradi posta igen sok küldeményt nem adhatott kézhez és ezek évtized múlva is fölhalmozva heverték Seiler volt postamester padlásán.

1852. febr. 2. a cs. kir. postaigazgatóság márcz. 2.-tól a Pest és Kolozsvár közt hetenként kétszer közlekedő málhakoci-járatok közül az egyiket Váradról Aradon át Temesvár felé irányozta. A posta most már minden kedden este vasúton indult Szolnokig s onnan Váradon és Aradon át Temesvárra, hová minden pénteken reggel érkezett. Onnan szombaton indult s kedden délben érkezett Pestre. Útasokat nem szállított, csak 40 font alatt levő küldeményeket s málhákat. A Pesten Aradra szerdán és csütörtökön feladott küldeményeket Temesváron, a többi napokon feladottakat pedig Váradon át szállították Aradra. A postajárások ezen nyomorúságainak az 1858. óta mind nagyobb számmal megnyíló vasútak vetettek véget. 1869. Aradon 1, a megyében 36, — 1876. Aradon 2 s a megyében 37, — 1886-ban Aradon 4, a megyében pedig 45 postahivatal volt.

Ezeken együttvéve évenként 2—3 millió levélpostai anyagot kezeltek. Idejárul, hogy Aradon magában mintegy 100,000 táviratot adnak föl s le és hogy a telefon-hálózat megnyíltá óta az ország legnevezetesebb városaival élőszóval is érintkezhetik a lakosság. Erről a vállalatnak más munkatársa fog szólni; de itt is utalnom kellett rá, hogy legalább némileg érthető legyen a modern Arad negyedik félszázadának haladása.

A világtól való elzárkozottságnak voltaképp a *vasútak* vetettek véget. 1858. nyílt meg Arad végső-állomással a tiszavidéki vasút s láttuk már, az alkotmány helyreálltával mint lett Arad egy 361 km. hosszú vasúthálózatnak középpontja s vele az ország egyik legnagyobb forgalmú helye, honnan öt irányban mindennap 32 személyszállító vonat közlekedik, s naponkint 900—1000, egész évben pedig 300—350,000 útast szállít. Oly szám, mely tizszerese a tíz év előtt való állapotoknak s talán ezerszerese a száz év előttinek. Mintha Aradvármegyének valamennyi lakosa évenként

útrakelne Aradról! Pedig számba sincs véve, a megye más állomásairól hány útás indul s érkezik naponkint.

1798-ban Kujeden vadászat-közben egy úr bevetődött egy oláh paraszt házába. Az öreg gazda maga beszélte, hogy feleséges ember volt már, a mikor a németek Borosjenőből kiverték a törököt; tehát körülbelül 130 esztendőnek kellett lennie. Ez idő alatt soha sem ment ki faluja határából s életében ekkor látott először urat. — Közel száz esztendő múlva (1894. január 1.) egy 107, mások szerint 120 éves madrizesti pásztor halt meg, a ki életében egyetlen egyszer mégis kimozdult falujából. Begyalogolt Gurahoncra, hogy megnézzze az 1890-ben megnyitott vasutat. Ez a két öreg paraszt végigélte azt a kétszáz esztendőt, a mely alatt abból a vármegyéből, melynek a korszak elején neve sem volt, Magyarországnak egyik legjobban művelt területe lett. Az egyik helyébe várta az urat, kit elnyomójának tartva is áldott; a másiknak magának kellett kimozdúlnia, hogy saját szemeivel lássa azt a csodát, a miről fejcsóválva meséltek földiei.

Egyszerre tárult eléje az a rendkívüli haladás, mely áldásaiban a megyének nyomról nyomra több vidékét részesíti. A szegény öreg, ki annyi ezeredmagával öntudatlanul morzsolta le életét, talán álomnak tartotta az egészet; hazament s tovább szaladgált tinói után. Mi, akik apróra ösmerjük immár, közönyből munkára ébredve, milyen becsületesen dolgoztak a régi jó táblabírák s művöket mily lelkesen folytatták fiaik, nagyon jól tudjuk, milyen kevés mindaz, a mit Aradban egy ezredéves élet fölmutathat.

A várromoktól a gyárkéményekig hosszú, de jól megtört út vezet, be egyenesen az újabb ezerévbe, melynek küszöbén e könyvben számot adtunk a lezajlott ezerévről. Hálásan tekintünk a honfoglalók nemes Aradvármegyéjére, a fegyverrel, munkával megtartott örökségre. Hiszszük, hogy »a honszabadság mátyásjai halálával megszentelt földjének minden porszeme termékeny lesz honszeretetben.« S a multak tanulságait hasznunkra fordítva, s belőlük erőt merítve, nyugodtan, bízva-bízzván fogunk az újabb ezerév küzdelmeihez:

»Egy új világ van Méneshegy alatt,
Mely gyors erővel czél felé halad!«